

Ανώτερο Ινστιτούτο
Εφαρμοσμένης Ψυχολογίας
Λισαβόνα. Συνέδριο
Σεπτέμβριος 2011

Η παράδοση δυναμική της προσωπικής και της επαγγελματικής ταυτότητας.

Pierre Tap¹
Samuel Antunes²

Περίληψη.

Τι είναι η προσωπική ταυτότητα και τι η επαγγελματική ταυτότητα; Πώς κατασκευάζεται η επαγγελματική ταυτότητα και πώς συνδέεται με την προσωπική ταυτότητα κάθε υποκειμένου; Οι συγγραφείς παρουσιάζουν τους διάφορους συγγραφείς που έχουν ασχοληθεί με αυτά τα ζητήματα από ψυχοκοινωνιολογική και κοινωνιολογική άποψη, με βάση την έρευνα της αναπτυξιακής ψυχολογίας (Zazzo, Malrieu, Wallon, Cloutier), στο βαθμό που η προσωπική ταυτότητα κατασκευάζεται από την παιδική και εφηβική ηλικία. Ωστόσο, η ταυτότητα, η οποία απέχει πολύ από το να παγιώνεται κατά τη διάρκεια της ενήλικης ζωής, υπόκειται σε κρίσεις, μεταλλάξεις και μεταβάσεις, είτε εκούσιες είτε αναγκαστικές. Ως εκ τούτου, οι συγγραφείς βασίζονται σε ειδικούς της οικονομικής επιστήμης (Amartya Sen, John Rawls) και της κοινωνικής φιλοσοφίας (Paul Ricoeur, Jean-Marc Ferry, Alan Montefiore, David Rasmussen, Axel Honneth), στο βαθμό που η εργασία και η επαγγελματική ταυτότητα, με τη δυναμική και τις κρίσεις τους, δεν μπορούν να κατανοηθούν έξω από την επαγγελματική και υπαρξιακή ηθική, έξω από τον τρόπο με τον οποίο οι κοινωνικοί φορείς, τόσο τα άτομα όσο και οι ομάδες, δίνουν νόημα στη ζωή τους, εντός και εκτός εργασίας. Τέλος, οι συγγραφείς αναπτύσσουν τα μεγάλα παράδοξα που διατρέχουν τη δυναμική της επεξεργασίας και της εξέλιξης αυτών των ταυτοτήτων, σε μια κοινωνία που διαταράσσεται από την ανεργία, το άγχος και την αβεβαιότητα του μέλλοντος.

Εισαγωγή. Από τη συμπεριφορά στην επαγγελματική ταυτότητα.

Για να κατανοήσουμε τη σημασία των επαγγελματικών ταυτοτήτων και τη σύνδεσή τους με την προσωπική δυναμική, πρέπει πρώτα να τις εντάξουμε στο πλαίσιο της *ατομικής και συλλογικής συμπεριφοράς*. Με τον όρο "*συμπεριφορά*" εννοούμε τη σύνθετη ενδοπροσωπική συνάρθρωση νοητικών δραστηριοτήτων και συμπεριφορών που συνδέονται με ένα συγκεκριμένο πεδίο ανθρώπινων πρακτικών που χαρακτηρίζεται από την αλληλεπίδραση

¹ Ομότιμος καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Τουλούζης Le Mirail, καθηγητής στο Ανώτατο Ινστιτούτο Εφαρμοσμένης Ψυχολογίας. Λισαβόνα

² Ψυχοθεραπευτής και προπονητής. Εκτελεστικός διευθυντής της Dave Morgan Consulting Company, Λισαβόνα

μεταξύ του ατόμου, ενός ανθρώπινου περιβάλλοντος και ενός φυσικού, κοινωνικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος. Ωστόσο, είναι σημαντικό να αποσαφηνιστεί αυτή η έννοια. Η συμπεριφορά θεωρείται συχνά συνώνυμη της συμπεριφοράς. Ωστόσο, είναι απαραίτητο να γίνει διάκριση μεταξύ τους. Ο Pierre Janet ονόμασε ορισμένες ενέργειες, ορισμένες *ιδιαίτερες μορφές* ανθρώπινης συμπεριφοράς (προσδοκίες, συμπεριφορές θριάμβου ή αποτυχίας κ.λπ.) *αγωγούς*. Η συμπεριφορά υποτίθεται ότι είναι "αντικειμενική", παρατηρήσιμη, ενώ η συμπεριφορά εισάγει τη μη ορατή δυναμική της ίδιας συμπεριφοράς, τις νοητικές δραστηριότητες και τα συναισθήματα πριν από την έκφρασή τους.

Το 1929, ο Τζάνετ έγραψε: "Το ψυχολογικό γεγονός είναι η συμπεριφορά του ζωντανού όντος".³ Η συμπεριφορά (εξωτερικά αντιληπτές κινήσεις, πράξεις, λόγια) αποτελεί ασφαλώς μέρος του ψυχολογικού γεγονότος, αλλά περιλαμβάνει επίσης τη δυναμική των κινήτρων, την πρόθεση, την επίγνωση και τη σκέψη, που έχουν σημαντική εσωτερική διάσταση. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η συμπεριφορά είναι το οργανωμένο σύνολο συμπεριφορικών και νοητικών δραστηριοτήτων που κατευθύνονται από επιθυμίες, κίνητρα, αξίες που πρέπει να υπερασπιστούν και άμυνες που πρέπει να ενεργοποιηθούν. Έτσι, οι πεποιθήσεις και τα πιστεύω, οι φαντασιώσεις και οι ονειροπολήσεις, η εσωτερική γλώσσα, τα συναισθήματα αγάπης ή επιθετικότητας, οι νοητικές αξιολογήσεις στις επαγγελματικές δραστηριότητες είναι όλες ψυχολογικές λειτουργίες που επιτρέπουν την άρθρωση των αναπαραστάσεων και των πράξεων, του σώματος και των κοινωνικών επικοινωνιών. Η έννοια της συμπεριφοράς αναφέρεται στην υπόθεση του οργανωμένου, δομημένου, ενοποιημένου χαρακτήρα του ατόμου⁴. Η συμπεριφορά δεν μπορεί να περιοριστεί στις φυσικές ή κοινωνικές πτυχές της. "Με τον όρο συμπεριφορές εννοούμε εκείνες που εξωτερικεύονται στη δράση, αλλά και εκείνες που εσωτερικεύονται με τη μορφή φαντασιώσεων ή με τη μορφή ενδοϋποκειμενικών σχέσεων μεταξύ των διαφόρων τάσεων του ψυχικού μηχανισμού" (Widlöcher, 1973). Συγγραφείς όπως ο Meyerson (1948) και ο Malrieu (2003) έχουν δείξει τη σημασία των συναισθημάτων, των συναισθημάτων και των συστημάτων αξιών στην ανάδυση και τη λειτουργία των κοινωνικο-προσωπικών αναπαραστάσεων στη δυναμική της συμπεριφοράς. Ο Pirandello έγραψε στο *Έξι χαρακτήρες σε αναζήτηση ενός συγγραφέα* (1921): "Τα γεγονότα είναι σαν τις σακούλες, αν είναι άδειες δεν στέκονται. Για να μπορέσει ένα γεγονός να σταθεί και να βγάλει νόημα, πρέπει πρώτα να συμπεριληφθούν τα κίνητρα και τα συναισθήματα που το προκάλεσαν. Η συμπεριφορά περιλαμβάνει όλα όσα επιτρέπουν στο άτομο να δώσει νόημα στην κατάστασή του, να

³ Το απόσπασμα από τον Pierre Janet έχει ήδη χρησιμοποιηθεί από τους Doron και Parot (1990), από το *L'évolution psychologique de la personnalité* (1929). Παρίσι, Éditions Chahine, 1929. Επανεκδοση του κειμένου: Παρίσι: La Société Pierre Janet με τη βοήθεια του CNRS, 1984, 327 σ. (με δυνατότητα λήψης).

⁴ Ο Lagache ορίζει τη συμπεριφορά ως "το σύνολο των υλικών και συμβολικών πράξεων με τις οποίες ένας οργανισμός σε μια κατάσταση τείνει να συνειδητοποιήσει τις δυνατότητές του και να μειώσει τις εντάσεις που απειλούν την ενότητά του και τον κινητοποιούν. Η έκφραση "σύνολο λειτουργιών" δεν αποκλείει οποιαδήποτε αντίδραση ή απόκριση του οργανισμού, και επιπλέον υπονοεί ότι αυτές οι αντιδράσεις ή αποκρίσεις αποτελούν μια δομημένη ολότητα" (1951, σ. 310).

νομιμοποιήσει τη συμπεριφορά του σύμφωνα με τις αξίες που υπερασπίζεται και τα σχέδια που αναπτύσσει.

Επομένως, είναι σημαντικό εδώ να συνδέσουμε το ζήτημα των ταυτοτήτων με τη συμπεριφορά του επαγγελματικού πεδίου.

Το να μιλάμε για "επαγγελματική συμπεριφορά" συνεπάγεται την εισαγωγή της σχέσης μεταξύ πράξης (συμπεριφορά) και ύπαρξης (συνειδητή, ικανή, συναισθηματική κ.λπ.). Η έννοια της "ταυτότητας", η οποία συνδέεται γενικά με το γεγονός της "ύπαρξης"⁵, και η οποία ανακαλείται σε σχέση με όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας, θα διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην επαγγελματική συμπεριφορά, σε σχέση με διάφορους άλλους τομείς ή τομείς δραστηριότητας, περιβάλλοντα διαβίωσης, εξωτερικούς ή εσωτερικούς χώρους:

- Πεδίο σώματος: να είσαι "όμορφη" ή "άσχημη", να είσαι "ψηλή" ή "κοντή",
- Τομέας τροφίμων: να είσαι "παχύσαρκος" ή "ανορεξικός",

⁵ Είναι αμέσως σαφές ότι το *είναι* μπορεί να διαχωριστεί μόνο αφηρημένα από το *πράττειν*, τη *γνώση*, τη *δύναμη* ή το *γίνεσθαι*. Είμαστε εξοικειωμένοι με την κλασική (1968) τριλογία των σχέσεων μεταξύ *γνώσης*, *τεχνογνωσίας* και *ύπαρξης*. Αλλά αυτή η τριλογία έχει το μειονέκτημα ότι επικεντρώνεται υπερβολικά στη γνώση. Μπορεί να αρθρωθεί έγκυρα με αυτή την άλλη, μεταμοντέρνα τριλογία της *εξουσίας*, του *δώρου του νοήματος* και της *αξίας* και του *γίνεσθαι*. Για παράδειγμα, ποιο είναι το νόημα της *τεχνογνωσίας* (μιας δεξιότητας) που θα αποκόπτονταν από κάθε επίτευγμα (δεν θα μπορούσε να γίνει) ή που θα γινόταν αντιληπτή ως απαράδεκτη από πλευράς ηθικής (νόημα και αξία του πράττειν);

- Φυλετικό ή σεξουαλικό πεδίο: να είσαι "άνδρας" ή "γυναίκα", να είσαι "στρέιτ" ή "γκέι",

Αυτά τα τρία πρώτα πεδία κινητοποιούν την ταυτότητα του σώματος, την ταυτότητα φύλου και τη σεξουαλική ταυτότητα. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι κάθε είδος δραστηριότητας που περιλαμβάνει κατηγοριοποίηση προϋποθέτει την κατασκευή και την εξέλιξη ενός περισσότερο ή λιγότερο σύνθετου συστήματος ταυτότητας, το οποίο περιλαμβάνει το άτομο στην ποικιλομορφία του και τους δεσμούς του με πολλαπλά πεδία. Αυτοί οι ορισμοί μπορεί να έχουν τη μορφή στερεοτύπων και στιγματισμού: αυτό συμβαίνει συχνά όταν εγκαθιδρύεται η δυαδική σκέψη, η οποία αντιπαραθέτει δύο ομάδες ή λαούς, δύο κατηγορίες, δύο χαρακτηριστικά. Αυτό είναι πράγματι αυτό που βλέπουμε σε ορισμένες κατηγοριοποιήσεις, σύμφωνα με διάφορα κοινωνικά πεδία ή τομείς της ζωής:

- Το οικογενειακό πεδίο: να είσαι γονέας "σύντηξης" (που αφήνει να πάει) ή γονέας "ευνουχισμού" (αυταρχικός),
- Ο ακαδημαϊκός ή επαγγελματικός τομέας: το να είσαι "χαρισματικός" ή "βλάκας", το να είσαι "τεχνικός" ή "πωλητής", το να είσαι εργάτης ή χειριστής (δύο ταυτότητες που επισήμως συγχέονται, αλλά που μπορούν να προκαλέσουν διαφορές στην αυτοαναπαράσταση ή στην αναπαράσταση των άλλων).
- Το πεδίο του ελεύθερου χρόνου: το οποίο εισάγει πολλές ταυτότητες που συνδέονται με συγκεκριμένες πρακτικές: ψαράς, αναγνώστης, θεατής, αθλητής.
- Τα πολιτιστικά, θρησκευτικά, πολιτικά κ.λπ. πεδία.

Και θα μπορούσαμε να πολλαπλασιάσουμε τους προσδιορισμούς που σχετίζονται με διαφορετικές δραστηριότητες ή διαφορετικά περιβάλλοντα: κοινωνικά, πολιτιστικά, αθλητικά κ.λπ. Όλες αυτές οι ταυτότητες μπορούν να ιεραρχηθούν, να συγχωνευθούν ή να αντιπαρατεθούν μεταξύ τους, προκειμένου να συγκροτήσουν την προσωπική ταυτότητα ή να προσανατολίσουν την επαγγελματική⁶ ταυτότητα. Σε μια πρώτη προσέγγιση, μπορούμε να πούμε ότι η ταυτότητα παρεμβαίνει αναγκαστικά για να "χαρακτηρίσει" ένα άτομο, μια ομάδα ή έναν θεσμό, σε σχέση με διάφορους *τύπους δραστηριοτήτων ή λειτουργιών...* Η **ταυτότητα είναι επομένως μια διαδικασία χαρακτηριστικής απόδοσης, η οποία αποτελείται από αναπαραστάσεις και συναισθήματα που επιτρέπουν στο άτομο να περιγράψει και να αξιολογήσει τον εαυτό του, αλλά και επιτρέπουν στους άλλους να τον περιγράψουν ή να τον αξιολογήσουν.** Πρέπει να σημειωθεί ότι αυτή η αξιολογική περιγραφή μπορεί να είναι θετική, αρνητική ή ουδέτερη, ανάλογα με τον συντάκτη ή τον στόχο της. Η ταυτότητα του ανέργου, της νοικοκυράς (ή του άνδρα), του συνταξιούχου κ.λπ. είναι γενικά περισσότερο ή λιγότερο υποτιμημένη σε σύγκριση με τις επαγγελματικές ταυτότητες. Ωστόσο, οι τελευταίες είναι οι ίδιες περισσότερο ή λιγότερο ιεραρχικές ανάλογα με την κλίμακα αξιολόγησης των αντίστοιχων επαγγελμάτων ή ανάλογα με το κοινωνικό ή πολιτισμικό υπόβαθρο των ενδιαφερόμενων φορέων. Θα πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι η ταυτότητα που ορίζεται με αυτόν τον τρόπο αποτελεί μέρος της δυναμικής των ευρύτερων

⁶ Για παράδειγμα, είναι προτιμότερο να είσαι ψηλός για να γίνεις μπασκετμπολίστας, να είσαι κοντός και ελαφρύς για να γίνεις τζόκεϊ, ... κ.λπ., για να μην αναφέρουμε τα επαγγελματικά στερεότυπα για τα πιο αρσενικά ή θηλυκά επαγγέλματα, ... κ.λπ.

συμπεριφορών που καθοδηγεί, ενώ ταυτόχρονα βρίσκει νόημα και λόγο ύπαρξης μέσα από αποφάσεις και "προσωπικές πράξεις", όπως το θέτει ο Malrieu (2003).

Όπως πρότεινε η Marcia (1991), υπάρχουν τρεις πτυχές της προσωπικής ταυτότητας:

- Μια *υποκειμενική όψη*: με μια πολλαπλότητα συναισθημάτων, ιδίως πραγματικών ή υποτιθέμενων συναισθημάτων ενότητας και συνέχειας του εαυτού, σε σχέση με τις αναπαραστάσεις, τις εικόνες και τα συναισθήματα αφενός, και με τις εξωτερικές (φυσικές, κοινωνικές, πολιτισμικές) ευκαιρίες ή πιέσεις αφετέρου,
- Μια *συμπεριφορική πτυχή*: αποτελείται από όλες τις συνήθειες κάθε είδους, τις στάσεις και τα κίνητρα, τις αντιδράσεις που είναι παρατηρήσιμες και προβλέψιμες,
- Μια *δομική πτυχή*: περιλαμβάνει την ικανότητα του υποκειμένου να ελέγχει, να οργανώνει, να διατηρεί ή να αλλάζει τη συνολική προσωπική του λειτουργία, σε σχέση με τα διάφορα τρέχοντα πλαίσια, αλλά και σε σχέση με την προσωπική ιστορία και τη ρύθμιση του χρόνου.

Η προσωπική ταυτότητα πρέπει να λαμβάνει συνεχώς υπόψη της τις πολλαπλές κοινωνικές, επαγγελματικές και πολιτισμικές ταυτότητες που την περιγράφουν και τη συγκροτούν.

Επιπλέον, αυτές οι πολλαπλές ταυτότητες, ακόμη και όταν συντονίζονται από την προσωπική ταυτότητα, αποτελούν μόνο ένα μέρος της προσωπικότητας. Παρεμβαίνουν σε σχέση με τις διάφορες συμπεριφορές του ατόμου, στην άρθρωση μεταξύ συστημάτων αναπαραστάσεων, πεποιθήσεων, σχεδίων και συστημάτων δράσης⁷. Φυσικά, υπάρχουν στενοί και πολύπλοκοι δεσμοί μεταξύ της προσωπικής ταυτότητας και των συλλογικών ταυτοτήτων. Για παράδειγμα, η προσωπική ταυτότητα σχετίζεται με *σιωπηρές θεωρίες της προσωπικότητας*⁸, που κατασκευάζονται συλλογικά. Αντίθετα, οι συλλογικές ταυτότητες εσωτερικεύονται και οικειοποιούνται από τα άτομα μέσω πολλαπλών μαθησιακών εμπειριών. Ωστόσο, η εμπειρία και η ιστορία της ζωής οδηγούν τους ανθρώπους να περνούν κρίσεις, μεταβάσεις και αλλαγές ταυτότητας. Αυτό ισχύει για τις επαγγελματικές ταυτότητες σε σχέση με τις εξιδανικευμένες αναπαραστάσεις (που βασίζονται στο φανταστικό ή σε μη πραγματοποιημένες αξίες αναφοράς) ή τις πραγματιστικές αναπαραστάσεις (που βιώνονται μέσα από συγκεκριμένες εμπειρίες) και τις επιθυμητές ή προδιαγεγραμμένες⁹ συμπεριφορές. Η δυναμική της ταυτότητας αποτελείται από διεργασίες που είναι ταυτόχρονα ενδοπροσωπικές (σκέψεις και δραστηριότητες του ατόμου και μόνο), διαπροσωπικές (συζητήσεις και δραστηριότητες με άλλους ανθρώπους) και οργανωτικές (εξέταση των στόχων, των ικανοτήτων που αναμένονται

⁷ Στο σημείο αυτό, μπορεί να γίνει αναφορά στη *θεωρία των συστημάτων δραστηριότητας* που προτάθηκε από τους Curie et al. (CURIE, 2000)

⁸ Η έννοια των *σιωπηρών θεωριών της προσωπικότητας* (ΣΘΠ), δανεισμένη από τους Bruner και Tagiuri (1954), που στη συνέχεια αναφέρθηκε στην Ευρώπη από τον LEYENS (1983) και τον BEAUVOIS (1984), έχει πλέον εισέλθει στην κοινή ψυχοκοινωνική γλώσσα. Οι ΤΙΡ, που αναπτύσσονται από την κοινή λογική, είναι νοητικές αναπαραστάσεις των άλλων (ή του εαυτού μας) που περιλαμβάνουν μια προκαθορισμένη οργάνωση των χαρακτηριστικών της προσωπικότητας σχετικά με την πράξη (αν κάποιος κάνει αυτό, κάνει και εκείνο) ή την ύπαρξη (αν κάποιος είναι αυτό, είναι και εκείνο). Οι ΤΔΠ θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως μια "αφελής χαρακτηριστολογία" (Doron και Parot, 1991, σ. 684)- ο BELLIER (2004) δείχνει τη σημασία των ΤΔΠ στην ατομική και συλλογική λειτουργία των επιχειρήσεων, τόσο στη σχέση τους με την τεχνολογία όσο και με την αυτοδιαχείριση και την ταυτότητα των ενδιαφερόμενων ατόμων και ομάδων.

⁹ Οι προδιαγραφές μπορεί να είναι ρητές (με αναφορά σε νόμους και κανονισμούς) ή σιωπηρές (αναπαραστάσεις, θετικά ή αρνητικά στερεότυπα κ.λπ.).

από την επαγγελματική οργάνωση, των εμφανιζόμενων ή υπονοούμενων υποχρεώσεων και δικαιωμάτων, των απαγορεύσεων, των απαιτήσεων και των συμβουλών).

I. Ταυτότητα: ορισμοί και χαρακτηριστικά.

Για να προχωρήσουμε σε έναν προκαταρκτικό ορισμό της ταυτότητας, πιστεύουμε ότι είναι απαραίτητο να γίνει διάκριση μεταξύ "ταυτότητας" και "αυτοαντίληψης". Σύμφωνα με τον R. L'Ecuycr¹⁰, οι έννοιες "προσωπική ταυτότητα" και "αυτοαντίληψη" προκαλούν και μετρούν τις ίδιες διαδικασίες και τα ίδια περιεχόμενα. Για άλλους συγγραφείς, αντίθετα, θα πρέπει να διαφοροποιούνται. Για παράδειγμα, οι Honess και Yardley (1987) θεωρούν ότι η έννοια της "ταυτότητας" δίνει προτεραιότητα στις δομικές ή κοινωνικές διαδικασίες για να εξηγήσει τη δράση του ατόμου, ενώ το μοντέλο της "αυτοαντίληψης" θεωρεί το άτομο ως τον παράγοντα της δράσης. Ωστόσο, είναι απαραίτητο να ληφθούν υπόψη τόσο οι διαρθρωτικοί και κοινωνικοί όσο και οι προσωπικοί προσδιορισμοί.

Κατά την άποψή μας, σε αντίθεση με την "αυτοαντίληψη", η έννοια της "ταυτότητας" και το αντίθετό της, η "ετερότητα", περιλαμβάνουν διαδικασίες σύγκρισης. Η "ταυτότητα", όρος προερχόμενος από τη λογική, υπονοεί την "ομοιότητα" (απόλυτη ομοιότητα) μεταξύ δύο αντικειμένων ή μεταξύ δύο στιγμών του ίδιου αντικειμένου: η ταυτότητά μου είναι αυτό που μου επιτρέπει να "παραμένω ο ίδιος στο χρόνο" (σύγκριση με τον εαυτό μου). Ταυτότητα μεταξύ δύο πανομοιότυπων διδύμων σημαίνει ότι είναι απολύτως πανομοιότυποι (σύγκριση με άλλους). Όμως αυτός ο πρώτος ορισμός (by idem) αντιτίθεται σε εκείνον που ορίζει την ταυτότητα ως την επιβεβαίωση των συγκεκριμένων χαρακτηριστικών ενός αντικειμένου-στόχου (ορισμός by ipsity¹¹): δεν πρόκειται πλέον για το να είσαι ο ίδιος, αλλά για το να είσαι ο εαυτός σου.

Η ταυτότητα μπορεί τότε να οριστεί ως το σύστημα αναπαραστάσεων, συναισθημάτων, γνώσεων και σχεδίων από το οποίο το άτομο αντιλαμβάνεται και αναγνωρίζει τον εαυτό του, αλλά και αντιλαμβάνεται και αναγνωρίζεται από τους άλλους. Επιτρέπει στο άτομο να δομεί τον εαυτό του "στην αντιπαράθεση με αντικείμενα, καταστάσεις και άλλους, ως μια αξιολόγηση μονάδα, διακριτή από τους άλλους, ένα άτομο που συμμετέχει στα περιβάλλοντα της ζωής του και είναι ικανό, ενώ εξελίσσεται, να αναγνωρίζει τον εαυτό του ως ταυτόσημο με τον εαυτό του με την πάροδο του χρόνου" (MASSONNAT, PERRON, 1990, σ. 10). Η προσωπική ταυτότητα "συνδέεται με την επίγνωση, τη γνώση, την αξιολόγηση και την ολοκλήρωση του εαυτού... Βρίσκεται σε συνεχή σχέση με τα πολιτισμικά συστήματα πεποιθήσεων και αξιών, με τα συστήματα συμπεριφοράς και τα στυλ ζωής και, επομένως, με τις πολλαπλές συλλογικές ταυτότητες και τις διάφορες ομαδικές ιδιότητές τους που συνδέονται με αυτά τα συστήματα και τα στυλ" (TAP, 2005a, σ. 278).

¹⁰ Ο René L'ECUYER είναι ο Γάλλος συγγραφέας που έχει μελετήσει καλύτερα την εξέλιξη της αυτοαντίληψης κατά τη διάρκεια της ζωής, ξεκινώντας από το ερώτημα "Ποιος είμαι;". Ποιος είσαι εσύ; Πρβλ. L'ECUYER, 1978, 1980, 1981, 1994.

¹¹ Ο Paul RICOEUR συνέκρινε αυτές τις δύο πτυχές (idem/ipse) της ταυτότητας και τις πολύπλοκες αλληλεπιδράσεις τους στο βιβλίο του *Soi-même comme un autre* (1990). Για τη χρήση τους στην κοινωνική ψυχολογία, βλέπε TAP (*Identité et exclusion*, 2004).

Σύμφωνα με τον Henri LEHALLE (1995), η εγκαθίδρυση της ταυτότητας εισάγει τρεις διακριτές διαδικασίες: την *περιγραφική* (αυτοπεριγραφή), την *αξιολογική* (αυτοεκτίμηση) και την *ενοποιητική* (εσωτερική συνοχή). Σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα, η ταυτότητα έχει μια διπλή ενοποιητική λειτουργία: διατηρεί τη συνοχή και τη συνέχεια, αλλά και, ταυτόχρονα, πραγματώνει την ικανότητα κατασκευής νέων μορφών (μορφογένεση). Οι Hanna Malewska-Peyre και Pierre Tap (1991) θεωρούν ότι η γένεση της ταυτότητας συνδέεται επίσης με δύο διαδικασίες ολοκλήρωσης: την κοινωνική ολοκλήρωση (διαπροσωπική και κοινωνικοπολιτισμική) και την ψυχική ολοκλήρωση (¹²ενδοπροσωπική). Η άρθρωση αυτών των δύο διαδικασιών ενσωμάτωσης επιτρέπει στο παιδί να κοινωνικοποιηθεί και να εξατομικευτεί¹³. Ο Paul Ricoeur έχει δείξει τη σημασία της *αφηγηματικής ταυτότητας*, η οποία επιτρέπει στους ανθρώπους να κατασκευάσουν και να ενισχύσουν την προσωπική ή επαγγελματική τους ταυτότητα λέγοντας την ιστορία τους. Μπορούμε επομένως να κατανοήσουμε τη σημασία των ιστοριών ζωής, της δυνατότητας να αφηγείται κανείς τον εαυτό του, να είναι ο ήρωας, ευτυχισμένος ή δυστυχισμένος, της δικής του ιστορίας. Σύμφωνα με τον Paul Ricoeur, η *αφηγηματική ταυτότητα* (που αρθρώνει τον μεμετισμό - το να είσαι ο ίδιος - και την ιψότητα - το να είσαι ο εαυτός σου) επιτρέπει "την αφήγηση των εμπειριών. Η αφήγηση προσδίδει στην προσωπική ταυτότητα ιστορική *αγκύρωση* και *πάχος*, προσανατολίζοντας την ηθική προς ένα *ουσιαστικό ιδεώδες της καλής ζωής*".

Αλλά όπως σωστά επισημαίνει ο Philippe MALRIEU (2003), "οι αυτοβιογραφικές αφηγήσεις δεν είναι απλές "ιστορίες ζωής" στις οποίες το υποκείμενο περιγράφει την πορεία της ζωής του. Πρόκειται για τη διατύπωση *αντανακλαστικών ερωτημάτων*, με τα οποία διερωτάται τι θα μπορούσε να έχει κάνει και, με βάση την αξιολόγηση των εμπειριών του και της κατάστασης δύναμης ή αδυναμίας στην οποία βρίσκεται, τι θα μπορούσε να κάνει. *Αναπτύσσεται ένα περισσότερο ή λιγότερο συνεκτικό σχέδιο για το μέλλον*" (ό.π., σ. 159).

Όμως οι συγκρούσεις που βιώνει ο δράστης οδηγούν σε "μια ορθολογική αιτιολόγηση των αξιώσεων" και έτσι στην κατασκευή μιας *επιχειρηματολογικής και αναδομητικής ταυτότητας*. "Η επιχειρηματολογία εμπλέκει την *ευθύνη των υποκειμένων του δικαίου*, κάμπτοντας την ηθική προς μια *διαδικαστική ιδέα της δίκαιης κοινωνίας*". Αυτή η αντίληψη υποχρεώνει να απομακρυνθούμε από το "ουσιαστικό ιδεώδες" και να προκαλέσουμε την κρίση, τη μετάλλαξη και την πιθανή ανασυγκρότηση.¹⁴

Ο Jean-Paul CODOL (1980) ορίζει την ταυτότητα με βάση τρεις διαστάσεις: 1. ο εαυτός ως μοναδικό αντικείμενο (μοναδικότητα, αίσθηση της διαφοράς)- 2. η συνοχή, η σταθερότητα και η σχετική σταθερότητα του εαυτού (αίσθηση ενότητας και ταυτότητας με τον εαυτό μας)- 3. η αυτοεκτίμηση (αίσθηση δύναμης, αυτονομίας, αυτοεκτίμησης). Σύμφωνα με τον ίδιο, η

¹² Η έννοια της *ψυχικής ολοκλήρωσης* αναφέρθηκε από τον Bruno BETTELHEIM (1943, αναδημοσίευση 1979) όσον αφορά την επιβίωση στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης (στα οποία ο ίδιος ήταν έγκλειστος για σχεδόν δύο χρόνια). Αυτή η ψυχική ολοκλήρωση ήταν, σύμφωνα με τον ίδιο, το καθοριστικό χαρακτηριστικό των κρατουμένων που αντιστάθηκαν καλύτερα στις φρικτές συνθήκες ζωής στα στρατόπεδα. Η ενσωμάτωση αυτή συνδεόταν με τη δύναμη των εσωτερικών πεποιθήσεων και πεποιθήσεων, αξιών που ήταν βαθιά ριζωμένες και είχαν νόημα για το άτομο.

¹³ Βλέπε επίσης Pierre TAP, 1991.

¹⁴ Ferry, J.M. *L'éthique reconstructive*. Παρίσι, Cerf, 1996. σ.7

ταυτότητα είναι "το δομημένο σύνολο σημαντικών πληροφοριών που λαμβάνει ή κατασκευάζει το άτομο για τον εαυτό του. Είναι τελικά μια οργάνωση γνωρισμάτων, ιδιοτήτων, χαρακτηριστικών [...] που το άτομο αποδίδει στον εαυτό του". (ό.π., σ. 156). Τα χαρακτηριστικά αυτά είναι το αποτέλεσμα της γνωστικής ενσωμάτωσης εξωτερικών πληροφοριών, ανάλογα με τις κοινωνικές σχέσεις του ατόμου.

Ο Paul Mussen (1980) παρουσιάζει την ταυτότητα ως μια "σύνθετη νοητική δομή, που έχει τόσο γνωστικά όσο και συναισθηματικά χαρακτηριστικά, η οποία περιλαμβάνει την αντίληψη του ατόμου για τον εαυτό του ως ένα ξεχωριστό, αυτοσυνεπές ον, ξεχωριστό από τους άλλους, του οποίου η συμπεριφορά, οι ανάγκες, τα κίνητρα και τα ενδιαφέροντα έχουν έναν εύλογο βαθμό συνοχής" (ό.π., σ. 13).

Ο Erik ERIKSON (1968) διακρίνει μεταξύ της "*προσωπικής ταυτότητας*" και της "*ταυτότητας του εγώ*". Η "*προσωπική ταυτότητα*" περιλαμβάνει την αντίληψη της *ομοιότητας* του εαυτού, τη δυναμική της υπαρξιακής συνέχειας και την αντίληψη ότι οι άλλοι αναγνωρίζουν αυτή την ομοιότητα και τη συνέχεια. Η "*ταυτότητα του εγώ*" σχετίζεται μάλλον με την *ποιότητα* του *εγώ αυτής της ύπαρξης*. Αλλά η άρθρωση μεταξύ αυτών των δύο ταυτοτήτων καθορίζει το *στυλ της ατομικότητας του ατόμου* που, μέσω των δικών του χαρακτηριστικών, θα έρθει να δημιουργήσει αυθεντικές και ουσιαστικές σχέσεις με άλλους ανθρώπους. "Η αναζήτηση της ταυτότητας περιλαμβάνει την κατανόηση της ζωής, των σχέσεων με τους άλλους, της ιστορίας και των προσωπικών ή συλλογικών προσδοκιών" (TAP, 2005a, σ. 305).

II. Η ταυτότητα ως σύστημα προσόντων.

"Η προσωπική ταυτότητα αποτελεί μέρος της άρθρωσης συλλογικών ταυτοτήτων, που συνδέονται με ομάδες που ανήκουν, κατηγορίες αναφοράς ή δραστηριότητες και κοινωνική θέση" (TAP, 1996). Η προσωπική ταυτότητα αναδεικνύεται έτσι ως ένα σύστημα δόμησης που ενσωματώνει πολλαπλές διαστάσεις.

Επτά διαστάσεις εμπλέκονται στη δόμηση της προσωπικής¹⁵ ταυτότητας:

1. *Η χρονική διάσταση της αυτογνωσίας*. Το αίσθημα της ταυτότητας αναφέρεται στη χρονική διάσταση της αυτογνωσίας. Από την αίσθηση της "συνέχειας" ή της "οιονεί μονιμότητας", το υποκείμενο τοποθετεί τον εαυτό του στο χώρο και στο χρόνο,

¹⁵ Πρβλ. TAP, 1980, 1988, 1991, 1996. Η εξέλιξη των ορισμών των ταυτοτήτων, οι αλλαγές που σημειώνονται στη φύση και τη θέση των διαστάσεων και των χαρακτηριστικών της ταυτότητας (γνωρίσματα, συστήματα, στρατηγικές κ.λπ.) είναι σημαντικές για την πρόοδο που έχει σημειωθεί. Οι περισσότεροι συγγραφείς εγκαταλείπουν τις "ουσιακρατικές" αντιλήψεις για την ταυτότητα (μονιμότητα, ομοιότητα, ενότητα, συνέχεια κ.λπ.) υπέρ των δυναμικών αντιλήψεων. Γι' αυτό οι έννοιες των ταυτοτήτων και των παράδοξων δυναμικών της ταυτότητας φαίνονται σημαντικές για εμάς. Όπως είτε ο Piaget, δεν υπάρχουν διαδικασίες χωρίς δομές και δομές χωρίς διαδικασίες. Με άλλα λόγια, δεν μπορούμε να αντικαταστήσουμε τους ορισμούς της δομής με αντιλήψεις που βασίζονται στην αλλαγή, χωρίς να αναλύσουμε πώς μετασχηματίζονται οι ίδιες οι δομές. Ένα άτομο μπορεί να πει ότι έχει χάσει την ταυτότητά του, ότι δεν ξέρει πια ποιος είναι, και όμως, λέγοντάς το αυτό, επιδεικνύει μια προσπάθεια να βρει μια συνοχή, ένα νόημα στις απώλειές του και έναν τρόπο να συμβιβαστεί με αυτές ή να επιχειρήσει μια *αναδιάρθρωση*.

γεγονός που του επιτρέπει να κατασκευάζει και να οργανώνει σχέδια. Γνωρίζουμε πόσο σημαντικός είναι ο χρόνος για την ανάδυση και τη σταθεροποίηση της επαγγελματικής ταυτότητας. Ο υποψήφιος για κάθε θέση πρέπει να αποδεικνύει τις ικανότητές του μέσω πολυετούς *εμπειρίας*. Όμως η αίσθηση της ταυτότητας αμφισβητείται σήμερα από την ανάγκη προσαρμογής στις νέες συνθήκες. Πρέπει να είναι κανείς ευέλικτος, ικανός για αλλαγές, δημιουργικός, δηλαδή ικανός να αμφισβητεί τους συνήθεις τρόπους ύπαρξης και δράσης του.

2. *Η αίσθηση της ενότητας ή της συνοχής.* Το αίσθημα της ταυτότητας συνδέεται με αισθήματα ενότητας ή συνοχής του εαυτού. Τα συναισθήματα αυτά αναφέρονται στην ιδέα μιας αναπαράστασης, περισσότερο ή λιγότερο σταθερής, περισσότερο ή λιγότερο δομημένης, που έχει το άτομο για τον εαυτό του. Αυτή η προοπτική της ενότητας και της ολοκλήρωσης οικοδομείται σε έναν ελεγχόμενο χρόνο και σε μια ιστορική προοπτική, την προσωπική ιστορία του ατόμου. Όταν το άτομο έρχεται αντιμέτωπο με αλλαγές στην επαγγελματική του σταδιοδρομία (ανεργία, αλλαγή καθηκόντων ή τομέων δραστηριότητας), το άτομο μπορεί να βιώνει τις αλλαγές αυτές ως ένα προσωπικό σημάδι αστάθειας, ως απόδειξη απώλειας της ταυτότητας, ιδίως αν το αίσθημα της αποτελεσματικότητας τίθεται υπό αμφισβήτηση, μαζί με την απώλεια της εσωτερικής συνοχής, το αίσθημα της αυτοκαταστροφής, της προδοσίας των αξιών που θεωρούνται *θεμέλια του εαυτού*.
3. *Το σύστημα πολλαπλών ταυτοτήτων* που συνιστά την προσωπική ταυτότητα αντλεί τον πλούτο του από την οργάνωση αυτής ακριβώς της ποικιλομορφίας. Η ποικιλομορφία παραπέμπει στην πολλαπλότητα των ρόλων που συνθέτουν ένα ενιαίο, συνολικό πρόσωπο, αλλά και σε διάφορους *χαρακτήρες*¹⁶ που ενσωματώνονται σε ένα πρόσωπο. Η οικειοποίηση αυτών των ρόλων, η δέσμευση για ένταξη και η συμμετοχή σε συλλογικά έργα, εμπλουτίζουν την αντίληψη του εσωτερικού εαυτού (την αξία και τις ικανότητές του) και την αντίληψη του εξωτερικού εαυτού ("Ποια είναι η αξία μου; Πώς αξιολογώ τον εαυτό μου σε σύγκριση με τους άλλους;") Ο κίνδυνος αυτής της ποικιλομορφίας, ωστόσο, είναι να αναχθεί το "είναι" σε αυτό που έχει (στις σωρευτικές, μετρήσιμες "ιδιότητές" του). Σε επαγγελματικούς όρους, όπως και σε πολιτιστικούς όρους, η ποικιλομορφία εμφανίζεται ως η ανάγκη να αποδεχτούμε τους άλλους στη διαφορετικότητά τους (τους άλλους ως ανθρώπους, καθώς και άλλες δραστηριότητες, επαγγέλματα ή επαγγέλματα, τα οποία γίνονται αντιληπτά ως *διαφορετικότητα*). Συχνά όμως, για τον ίδιο κοινωνικό φορέα, υπάρχει η ανάγκη να διαχειριστεί ταυτόχρονα πολλές λειτουργίες ή δραστηριότητες, οι οποίες μπορεί να είναι αντιφατικές και συγκρουόμενες. Το σημαντικότερο παράδειγμα αφορά την αναγκαία συνάρθρωση

¹⁶ Η έννοια της φάσης του "χαρακτήρα" αναφέρθηκε από τον Pierre Janet (1929). "Η ανθρώπινη προσωπικότητα, πριν γίνει ο ατομικός εαυτός, περνάει από τη φάση του χαρακτήρα. Σε σχέση με τους άλλους ή με τον εαυτό μας, είμαστε χαρακτήρες (δηλαδή) άτομα ικανά για ειδικές δυνάμεις, ικανά να παίξουν έναν συγκεκριμένο ρόλο. Υπάρχουν σχεδόν δύο χαρακτήρες στον καθένα μας: ο εξωτερικός χαρακτήρας και ο εσωτερικός χαρακτήρας (στο σπίτι)" (ό.π. σελ. 178 κ.ε.).

μεταξύ επαγγελματικής και οικογενειακής¹⁷ ταυτότητας. Αυτές οι αρθρώσεις περιλαμβάνουν φυσικά τη ρύθμιση των συμπεριφορών και των χρονικών φάσεων μεταξύ των δύο περιβαλλόντων.

4. *Επιβεβαίωση μέσω της επιθυμίας για αυτονομία, της ανάγκης για διαχωρισμό και αναγνώριση.* Η αναζήτηση της αυτονομίας μπορεί να επιτευχθεί μέσω της ανάγκης για επιβεβαίωση και αναγνώριση. Το άτομο επιδιώκει την αυτονομία, την αυτοεπιβεβαίωση, μέσω της γνωστικής διαφοροποίησης και της συναισθηματικής αντιπαράθεσης: είναι ένας τρόπος να πει κανείς ότι είναι διαφορετικός, μοναδικός και ανεξάρτητος. Φυσικά, οι ανάγκες για αυτοεπιβεβαίωση, αυτονομία και αναγνώριση παίζουν σημαντικό ρόλο στην οικειοποίηση και διαχείριση των επαγγελματικών ταυτοτήτων. Μπορεί όμως να συγκρούονται με τις λειτουργικές ανάγκες της συλλογικής εργασίας: αποτελεσματικότητα, ανταλλαγή ή ανταγωνισμός, ταύτιση με τους στόχους της ομάδας ή της εταιρείας.
5. *Μοναδικοποίηση μέσω της αίσθησης της πρωτοτυπίας.* Το άτομο τονίζει τη διαφορετικότητά του και επιδιώκει την πρωτοτυπία (η οποία μπορεί να φτάσει μέχρι την παρέκκλιση, ξεπερνώντας τα όρια) και, μέσω αυτής, εκδηλώνει την προσπάθειά του για μοναδικότητα. Η μοναδικότητα και η πρωτοτυπία μπορούν να αποτελέσουν σημαντικό μοχλό δημιουργικότητας. Ωστόσο, ο συλλογικός ορισμός της επαγγελματικής ταυτότητας διατυπώνεται τις περισσότερες φορές με κανονιστικό τρόπο: "*τι πρέπει να είναι ή να κάνει κανείς όταν είναι ...*". Σπάνια λαμβάνεται υπόψη η σημασία των κινήτρων και του χώρου ελευθερίας που χρειάζεται ο επαγγελματίας για να δημιουργήσει κάτι νέο. Αλλά δεν είναι απαραίτητα δημιουργική κάθε *μοναδικότητα - πρωτοτυπία*. Μπορεί να οδηγήσει σε περιθωριοποίηση ή ακόμη και σε επαγγελματικό αποκλεισμό.
6. *Η ταυτότητα έχει τις ρίζες της στη δράση και στην παραγωγή έργων.* Η ταυτότητα επιβεβαιώνεται και εδραιώνεται μέσω της δράσης, της δέσμευσης, της ανάληψης ευθύνης και της κοινωνικής συνέργειας. Το άτομο επιδιώκει να αισθάνεται υπεύθυνο και να αναγνωρίζεται ως υπεύθυνο από τους άλλους. Αυτή η σχέση μεταξύ ταυτότητας, δράσης και επαγγελματικής ευθύνης είναι προφανώς σημαντική. Όπως έχει δείξει η Carmel CAMILLERI (1990), είναι απαραίτητο να γίνει διάκριση μεταξύ της *οντολογικής ταυτότητας* (γενικός ορισμός του εαυτού μου, εκτός καταστάσεων) και της *πραγματιστικής ταυτότητας* (αυτό που πραγματικά είμαι στην πράξη, σε συγκεκριμένες καταστάσεις).

¹⁷ Πολύ συχνά, η οικογενειακή ή η επαγγελματική ταυτότητα αναφέρεται στον ενικό. Ωστόσο, στον επαγγελματικό τομέα, όπως και στην οικογενειακή ζωή, οι ταυτότητες είναι πολλαπλές. Υπάρχουν επομένως ενδοεπαγγελματικές ρυθμίσεις και ενδοοικογενειακές ρυθμίσεις (του ατόμου με τον εαυτό του και με τους άλλους), στις οποίες προστίθενται ρυθμίσεις μεταξύ επαγγελματικών ταυτοτήτων (και δραστηριοτήτων) και οικογενειακών ταυτοτήτων (δραστηριοτήτων).

7. *Η ταυτότητα καθιερώνεται ως αξία και μέσω αξιών.* Ακόμη και σε δύσκολες καταστάσεις, το άτομο έχει ανάγκη να αγαπιέται, να αναγνωρίζεται, να θαυμάζεται και να γίνεται αποδεκτό από τους άλλους. Επιδιώκουν να εκτιμήσουν τον εαυτό τους, να βρουν την αυτοεκτίμησή τους στα μάτια των άλλων και, με τη σειρά τους, στα δικά τους μάτια. Αυτή η πτυχή συνδέεται με την ανάγκη να είναι επιτυχημένος/η, να πετύχει στα έργα που αναλαμβάνει ως ηγέτης. Το *αίσθημα της επιτυχίας* συνδέεται στενά με το αίσθημα της αυτοεκτίμησης και την ανάγκη να αναγνωριστεί ότι έχει αξία και "μέλλον". Αλλά αυτά τα συναισθήματα επιτυχίας θα έρθουν αντιμέτωπα με πρότυπα, με ορισμούς ικανότητας. Συνδέονται επομένως με τις διαδικασίες *εξειδίκευσης* (ή *αποκλεισμού*) που έχουν αναπτυχθεί από τους κοινωνιολόγους, ιδίως από τον Serge PAUGAM (2002).

III. Η ταυτότητα ως σύστημα κατηγοριοποίησης.

Οι θεωρίες σχετικά με τη διαμόρφωση της ατομικής ταυτότητας τονίζουν τη σημασία που δίνεται στη συλλογική ένταξη των ατόμων, ιδιαίτερα στην ταύτισή τους με την ομάδα στην οποία ανήκουν (LORENZI-CIOLDI, 1988). Η απόδοση ¹⁸ταυτότητας είναι μια συλλογική διαδικασία γνωστικής και γλωσσικής απόδοσης που συνίσταται στην τοποθέτηση του ατόμου σε μια κατηγορία. Η κατηγοριοποίηση είναι ο μηχανισμός που είναι κοινός στις ενδοατομικές, διαπροσωπικές και ενοποιητικές διαδικασίες κατασκευής ταυτότητας. Μέσω της χρήσης σχημάτων *τυποποίησης* (BERGER, LUCKMAN, 1986), περισσότερο ή λιγότερο στερεοτυπικών, περισσότερο ή λιγότερο στιγματισμένων και αυτού που ο Erikson αποκαλεί "συνεκτικό συνδυασμό αποσπασματικών ταυτοποιήσεων" (ERIKSON, 1968, σ. 53), το άτομο κατασκευάζει τη δική του ταυτότητα. "Αυτές οι συγκεκριμένες κατηγορίες που χρησιμοποιούνται για την αναγνώριση των άλλων και για την αναγνώριση του εαυτού μας είναι μεταβλητές τόσο ανάλογα με τους κοινωνικούς χώρους στους οποίους λαμβάνουν χώρα οι αλληλεπιδράσεις όσο και ανάλογα με τις βιογραφικές και ιστορικές χρονικές στιγμές στις οποίες λαμβάνουν χώρα οι τροχιές" (DUBAR, 2002, σ. 114).

Είναι αλήθεια ότι αυτές οι κατηγοριοποιήσεις επηρεάζουν τη διαδικασία κατασκευής της ταυτότητας, αλλά δεν την καθορίζουν μηχανικά, ούτε την καθορίζουν οριστικά (LAING, 1961- DESROSIERES THEVENOT, 1988- DUBAR, 2002). Με αναπτυξιακούς όρους, μπορούμε να σημειώσουμε ότι "η κατηγοριοποιημένη ταύτιση είναι σύγχρονη με τη δημιουργία κοινωνικών ταυτοτήτων. Βασίζεται στη διαδικασία με την οποία το παιδί τείνει να ταυτίζεται με κατηγορίες ή ομάδες (του ανήκειν ή της αναφοράς) και να ακολουθεί τις αξίες, τα πρότυπα και τους κανόνες αυτών των κατηγοριών ή ομάδων. Οι ταυτίσεις αυτές εδραιώνονται σε ένα πολύπλοκο δίκτυο "ομοιότητας" (έμφαση στις ομοιότητες) και διαφοροποίησης (έμφυλες, εθνικές, πολιτισμικές, γενεαλογικές, εθνικές, επαγγελματικές, συνδικαλιστικές, αθλητικές ταυτότητες κ.λπ.) (TAP, 2005a, σ. 313). Σύμφωνα με τον Claude

¹⁸ Σημειώστε ότι μπορεί κανείς να δώσει ή να λάβει, να πάρει ή να ζητήσει, να κατακτήσει ή να χάσει μια ταυτότητα, σαν να ήταν ένα "έχειν". Έχω ένα σώμα, αλλά "είμαι αυτό το σώμα"- έχω μια ασθένεια (έχω καρκίνο), αλλά είναι πιο δύσκολο για μένα να είμαι η ασθένειά μου (είμαι καρκινογόνος). Αυτή η ταυτότητα μπορεί να είναι ισχυρή ή αδύναμη, ευάλωτη ή ανθεκτική, προσωπική ή συλλογική. Η ταυτότητα μπορεί να είναι προσδιοριστική (όπως τα επίθετα) ή κατηγορηματική (όπως τα κοινά ή τα κύρια ουσιαστικά).

Dubar, ο χώρος αναγνώρισης της κοινωνικής ταυτότητας εξαρτάται πολύ στενά από την αναγνώριση ή μη της γνώσης, των δεξιοτήτων και της αυτοεικόνας, του σκληρού πυρήνα των ταυτοτήτων που κατασκευάζονται με βάση τις θεσμικές απαιτήσεις. Η συναλλαγή μεταξύ, αφενός, των ατόμων που επιθυμούν την ταυτοποίηση και την αναγνώριση και, αφετέρου, των θεσμών που προσφέρουν καθεστώς, κατηγορίες, μηχανισμούς και διάφορες μορφές αναγνώρισης, μπορεί να είναι συγκρουσιακή.

IV. Ταυτότητα σε μια ενοποιητική συστημική δυναμική (στρατηγικές και στυλ προσωποποίησης/κοινωνικοποίησης).

Ορισμένοι συγγραφείς (π.χ. MALEWSKA-PEYRE, TAP, 1991- TAP, 2005a) θεωρούν ότι η γένεση της ταυτότητας εξαρτάται από δύο συμπληρωματικές διαδικασίες: την κοινωνική ολοκλήρωση (διαπροσωπική και κοινωνικοπολιτισμική) και την ψυχική ολοκλήρωση (ενδοπροσωπική). Η άρθρωση αυτών των δύο διαδικασιών ολοκλήρωσης επιτρέπει στο άτομο, από την παιδική ηλικία, να *κοινωνικοποιηθεί* και να *εξατομικευτεί*. **Η εξατομίκευση** (όρος προτιμότερος από τον όρο εξατομίκευση, ο οποίος έχει προταθεί εδώ και καιρό από την ομάδα¹⁹ της Τουλούζης) ενσωματώνει όλες τις στρατηγικές που θέτει σε εφαρμογή το υποκείμενο για να κοινωνικοποιηθεί, να αναπτύξει και να κατασκευάσει τη δική του διαδρομή. Διατυπώνει ένα σύνολο ψυχολογικών διεργασιών που υποστηρίζουν τις ενέργειες μέσω των οποίων το υποκείμενο οικοδομεί τον εαυτό του ως πρόσωπο.

Η διαδικασία προσωποποίησης που παρουσιάζουμε παρακάτω περιλαμβάνει τέσσερις τύπους στρατηγικών:

1. Οι *στρατηγικές ταυτότητας* αναφέρονται στο παρελθόν που πρέπει να υπερασπιστεί, στην αγκύλωση σε μια προσωπική ιστορία, σε μια βιωματική εμπειρία (τοποθέτηση στο χώρο και στο χρόνο, παραμονή στον εαυτό μας, ύπαρξη αξίας). Ο Edmond Mark Lipiansky παρουσιάζει έναν λειτουργικό ορισμό των στρατηγικών ταυτότητας ως "διαδικασίες που εφαρμόζονται (συνειδητά ή ασυνειδητά) από έναν δρώντα (ατομικό ή συλλογικό) για την επίτευξη ενός ή περισσότερων στόχων (που ορίζονται ρητά ή σε ασυνείδητο επίπεδο), διαδικασίες που αναπτύσσονται ως συνάρτηση της κατάστασης αλληλεπίδρασης, δηλαδή ως συνάρτηση των διαφόρων προσδιορισμών (κοινωνικοϊστορικών, πολιτισμικών, ψυχολογικών) αυτής της κατάστασης" (LIPIANSKY, TABOADA-LEONETTI, VASQUEZ, 1990, σ. 24).

2. Οι *στρατηγικές κοινωνικής τοποθέτησης και δέσμευσης* αναφέρονται στη σχέση μεταξύ του ατόμου και της κοινωνικής ομάδας (να έχει μια θέση, να αγαπιέται, να αναγνωρίζεται). Η επιθυμία για συμμετοχή σε συλλογικές δράσεις και η αναζήτηση κοινωνικής αναγνώρισης

¹⁹ Πρβλ. Tap, Roudès και Antunes (υπό έκδοση, 2010) όπου συζητάμε την εξέλιξη της έννοιας της "εξατομίκευσης", η οποία αποτελεί πλέον όρο του μάρκετινγκ. Πολλαπλές συσκευές εξατομικεύονται: "εξατομίκευση της επιφάνειας εργασίας Vista" σημαίνει την ελευθερία επιλογής του καταναλωτή για την οργάνωση της επιφάνειας εργασίας του υπολογιστή του: χρώματα, γραμματοσειρές, ήχοι και εικόνες κ.λπ. Μπορεί να "προσαρμόσει την παρουσίαση"! Φυσικά, η εξατομίκευση της υποστήριξης των ατόμων που αντιμετωπίζουν δυσκολίες διατηρεί την έννοια της "ανάπτυξης του ατόμου, εστιάζοντας σε αυτό και όχι στις συσκευές. Επομένως, είναι προτιμότερο να μιλάμε για τη διαδικασία *εξατομίκευσης*, ακόμη και αν τίθεται το ζήτημα του κατάλληλου ρήματος.

και ρόλων στην κοινωνία που δίνουν στο άτομο μια θέση και αξία στα μάτια των άλλων, του επιτρέπουν να τοποθετηθεί και να τοποθετηθεί σε σχέση με τους άλλους στην ομάδα ή στις ομάδες που ανήκει και στις οποίες αναφέρεται. Η έννοια του ανήκειν μπορεί να συσχετιστεί με την έννοια της υπαγωγής (ή της αποσύνδεσης) που ανέπτυξε με ιδιαίτερο τρόπο ο Robert CASTEL (1991).

3. Οι *στρατηγικές έργων* αναφέρονται στο μέλλον που πρέπει να διαχειριστεί και να οικοδομηθεί. Οι στόχοι που πρέπει να επιτευχθούν συγκεκριμενοποιούνται με τα μέσα που πρέπει να εφαρμοστούν. Το άτομο επανεκκινεί ένα αυτοπρόγραμμα, προκειμένου να απελευθερωθεί από δύσκολες καταστάσεις στο παρόν.

4. Οι *στρατηγικές αντιμετώπισης* (προσαρμογή/αντιμετώπιση) χρησιμοποιούνται από το άτομο για να διαχειριστεί και να ξετυλίξει το παρόν στο οποίο έχει εμπλακεί (συναισθηματική εστίαση, επικέντρωση στο πρόβλημα, αναζήτηση κοινωνικής υποστήριξης). Η αντιμετώπιση επιτρέπει έτσι την προσαρμογή σε δύσκολες καταστάσεις στο παρόν. Αυτοί οι τρόποι προσαρμογής-άμυνας αποτελούν, μαζί με τις διαδικασίες αξιολόγησης, μια από τις βασικές διαδικασίες για τον καθορισμό του βαθμού άγχους στην αλληλεπίδραση ατόμου-περιβάλλοντος (SORDES, κ.ά., 1994- TAP, κ.ά., 1995- SORDES-ADER κ.ά., 1995- ESPARBES-PISTRE, κ.ά., 1996).

V. Στυλ ταυτότητας.

Τα *στυλ* ή οι *στρατηγικές ταυτότητας* αναφέρονται συχνά στη βιβλιογραφία (βλ. CAMILLERI et alii, 1990- LIPIANSKY, 1992, 1998- TAP, 1979, 1988, 1991- TAP, VINAY, 2000). Ο E. Erikson είχε ήδη προτείνει αυτή την έννοια. Παρομοίασε τις στρατηγικές ταυτότητας με "στυλ εξαστομίκευσης του ατόμου" (1968/1972). Ωστόσο, είναι σημαντικό να γίνεται διάκριση μεταξύ στυλ και στρατηγικών. Σύμφωνα με τον TAP (2005b), η έννοια του "στυλ" σχετίζεται με διαδικασίες συντονισμένης εξαστομίκευσης και διαφοροποίησης της συμπεριφοράς. Περιγράφει πολλαπλές κατηγορίες στυλ:

- *Γνωστικά στυλ*, συχνά σε αντίθεση με τα *συναισθηματικά στυλ* (KOGAN, 1976- WITKIN, GOODENOUGH, 1981- HUTEAU, 1981, 1985, 1987),
- *Στυλ αντιμετώπισης* (COHEN, LAZARUS, 1973), τα οποία χαρακτηρίζουν την προβλεψιμότητα της συμπεριφοράς ενός αγχωμένου ατόμου σε μια δύσκολη κατάσταση. Η έννοια των "*στρατηγικών αντιμετώπισης*", η οποία χρησιμοποιείται όλο και περισσότερο (TAP et alii, 1995, 1998- ESPARBES, SORDES-ADER, TAP, 1996- SORDES et alii, 1994), επιτρέπει να υπερβούμε τη συμβολή των στιλιστικών αντιλήψεων και να εισαγάγουμε ένα νέο *στρατηγικό μοντέλο*, το οποίο λαμβάνει υπόψη τη δυναμική των ενδοπροσωπικών διαδικασιών (γνωστική οργάνωση των στρατηγικών, βαρύτητα των κινήτρων και των συναισθηματικών μηχανισμών στις αποφάσεις) στις σχέσεις τους με τους ανθρώπους, τα πλαίσια, τις καταστάσεις και τα γεγονότα,

- *Οι τρόποι ζωής* (ERIKSON, 1968- VANDENPLAS-HOLPER, 1998) υποδηλώνουν επιλογές και επιλογές που σχετίζονται με έναν συγκεκριμένο τρόπο οργάνωσης και προσανατολισμού της ζωής ενός ατόμου,
- Η έννοια των "*στυλ κινήτρων*" εισήχθη από τον Apter (2001) ως μέρος της θεωρίας του περί *αντιστροφής*. Η θεωρία αυτή αντιτίθεται στις παραδοσιακές θεωρίες της συνέχειας, της ισορροπίας και της ομοιοστατικής ρύθμισης και προτείνει μια διαλογική δυναμική, στην οποία δύο αντιφατικές διαδικασίες παρεμβαίνουν με τρόπο που είναι τόσο αντιφατικός όσο και συμπληρωματικός ...
- Η θεωρία της *ροής* που πρότείνει ο Mihaly Csikszentmihalyi (1988, 1991) είναι κοντά στη θεωρία των *στυλ παρακίνησης*. Τονίζει την παρουσία και τη σημασία της διαδικασίας της *αυτοτελούς* εστίασης (αυτοοργάνωσης) σε προνομιακές στιγμές της δημιουργίας, που *βιώνονται* ως *βέλτιστες εμπειρίες* αυτοσυγκέντρωσης. Η θεωρία αυτή βασίζεται στην υπόθεση της ενεργού παρουσίας εσωτερικών ή ενδογενών κινήτρων (VANDENPLAS-HOLPER, 1998). Υπάρχουν όμως ταυτόχρονα και εξωτερικές πιέσεις ή κίνητρα που μπορούν να τονίσουν, να εμποδίσουν ή να κατευθύνουν τις εξωτερικές διαστάσεις.

VI. Ταυτότητα: από το σύστημα στη διαδικασία.

Όπως μόλις είδαμε, η προσωπική ταυτότητα πρέπει να διαφοροποιείται από την προσωπικότητα. Η ταυτότητα δεν είναι το σύνολο του ατόμου, όπως και αν ορίζεται. Πρόκειται για ένα υποσύστημα της προσωπικότητας του ενδιαφερόμενου ατόμου- ένα υποσύστημα που συγκροτείται σε δυναμική σχέση με τις γνωστικές και συναισθηματικές διαστάσεις του ατόμου. Η προσωπικότητα, από την άλλη πλευρά, αποτελείται από τον πολύπλοκο συντονισμό όλων των βιο-ψυχο-κοινωνικών συστημάτων, από τα οποία το άτομο ενεργεί, αντιδρά, αντανακλά κ.λπ. Ως σύστημα αναπαραστάσεων, η ταυτότητα μπορεί να δομηθεί με διαφορετικούς τρόπους ανάλογα με τις σχετικές θεωρίες. Από αυτή την άποψη, λαμβάνονται υπόψη δύο επίπεδα ανάλυσης, τα οποία συχνά αντιτίθενται, αλλά βρίσκονται σε στενή αλληλεπίδραση:

• Τα εσωτερικά χαρακτηριστικά της ταυτότητας :

Η φαινομενολογική προσέγγιση (ROGERS, 1951- ANTUNES, 2000) της σχέσης ενδο-ατομικού (Εγώ-Εαυτός) και δια-ατομικού (Εγώ-Άλλος) αποτιμά τις διαδικασίες εσωτερικής κατασκευής της ταυτότητας και της αυτο-αντιπροσώπευσης και εισάγει τη σημασία των διαδικασιών επεξεργασίας, ιδίως του ρόλου της προσωπικής εμπειρίας, ασφαλώς σε μια συνεχή και ενοποιητική σχέση με το κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο και με τις υλικές και συμβολικές συνθήκες που περιλαμβάνονται σε αυτό το πλαίσιο. Ο DUBAR (2002) παρουσιάζει τη βιογραφική διαδικασία ως μια ενδοπροσωπική διαδικασία κατασκευής ταυτότητας και ο P. Mussen (1980) τονίζει τη σημασία της κατασκευής της συνεκτικής αναπαράστασης του εαυτού του από τον ίδιο.

• Τα αλληλένδετα χαρακτηριστικά της ταυτότητας.

Ο Erik Erikson (1950) ήταν ο πρώτος ερευνητής που ανέπτυξε την ανάλυση της διάστασης της δια-σχέτισης στην κατασκευή της προσωπικής και κοινωνικής ταυτότητας. Σύμφωνα με

τους Monique PINOL-DOURIEZ (1984) και Serge LEBOVICI (1985), η κατασκευή της ταυτότητας είναι επίσης μια διαδικασία γνωστικών και συναισθηματικών μετασχηματισμών, μια διαδικασία που αναπτύσσεται κατά τη διάρκεια των πρώτων αλληλεπιδράσεων του μωρού και του παιδιού. Ο Dubar (2002) απορρίπτει τη διάκριση μεταξύ ατομικής και συλλογικής ταυτότητας και προτείνει την έννοια της κοινωνικής ταυτότητας, η οποία συνεπάγεται την άρθρωση μεταξύ δύο μεταβάσεων: μια εσωτερική, που κατασκευάζεται από τις αλληλεπιδράσεις του ατόμου με τον εαυτό του, και μια άλλη εξωτερική, που κατασκευάζεται από τις αλληλεπιδράσεις του ατόμου με τους θεσμούς με τους οποίους αλληλεπιδρά. Η πρόταση του Dubar επιδέχεται συζήτηση, εφόσον ο συγγραφέας τείνει να συγχέει τις ατομικές/συλλογικές πτυχές με το ψυχολογικό και κοινωνικό²⁰ περιεχόμενο. Στην πραγματικότητα, κάθε ταυτότητα, είτε ατομική είτε συλλογική, συνεπάγεται κοινωνικοπολιτισμικές διαστάσεις (αξίες, λειτουργίες, επιπτώσεις του νοήματος κ.λπ.), καθώς και ψυχολογικές διαδικασίες οικειοποίησης (συμπεριφορικές μεταφράσεις, φανταστικές κ.λπ.). Αυτή η πολυδιάστατη διάσταση μπορεί να εφαρμοστεί σε όλες τις κατηγορίες ταυτότητας (προσωπική, επαγγελματική, έμφυλη, θρησκευτική, εθνική και ηπειρωτική κ.λπ.).

Από την άλλη πλευρά, συμφωνούμε με την υπόθεση του Dubar όταν δηλώνει ότι "η ταυτότητα δεν είναι αυτό που αναγκαστικά παραμένει "ταυτόσημο", αλλά το αποτέλεσμα μιας ενδεχόμενης "ταύτισης". Είναι το αποτέλεσμα μιας διπλής γλωσσικής λειτουργίας: "διαφοροποίηση και γενίκευση"- η πρώτη έχει ως στόχο να ορίσει τη διαφορά, αυτό που κάνει κάτι ή κάποιον μοναδικό, σε σχέση με κάποιον ή κάτι άλλο- με αυτή την έννοια, η ταυτότητα είναι διαφορά- η δεύτερη λειτουργία είναι αυτή που επιδιώκει να ορίσει το κοινό σημείο σε μια κατηγορία στοιχείων, όλα διαφορετικά, του ίδιου άλλου- με αυτή την προσέγγιση, η ταυτότητα είναι κοινό ανήκειν. Αυτές οι δύο λειτουργίες είναι η αιτία του παράδοξου της ταυτότητας: αυτό που είναι μοναδικό είναι αυτό που είναι κοινό. Αυτό το παράδοξο δεν μπορεί να επιλυθεί αν δεν λάβουμε υπόψη μας το κοινό στοιχείο και στις δύο λειτουργίες: την ταύτιση του άλλου και από τον άλλο. Από αυτή την άποψη, δεν υπάρχει ταυτότητα χωρίς ετερότητα. Οι ταυτότητες, όπως και η ετερότητα, ποικίλλουν ιστορικά και εξαρτώνται από το πλαίσιο ορισμού τους" (DUBAR, 2000, σ. 3).

Οι Carmel CAMILLERI et alii (1990b) αναφέρονται στα συστατικά του πυρήνα της δομής της ταυτότητας. Ορίζουν την ταυτότητα ως μια πολυμορφική, δυναμική δομή, τα συστατικά στοιχεία της οποίας είναι οι ψυχολογικές και κοινωνικές πτυχές σε σχέση με τη σχεσιακή κατάσταση σε μια δεδομένη στιγμή, ενός κοινωνικού παράγοντα (ατόμου ή ομάδας) ως κοινωνικού δρώντα. Επομένως, η ταυτότητα κατασκευάζεται στις αλληλεπιδράσεις με το περιβάλλον και σε μια διπλή κίνηση διαφοροποίησης και αφομοίωσης. Κατά τη διαδικασία

²⁰ Η διάκριση αυτή οδηγεί στην υπόθεση της ύπαρξης κοινωνικών δεδομένων ενσωματωμένων στην ατομική λειτουργία (ή ατομική ιδιοποίηση των κοινωνικών δεδομένων) ή, αντιστρόφως, στην ύπαρξη ψυχολογικών δεδομένων ενσωματωμένων στη συλλογική λειτουργία (ή συλλογική ιδιοποίηση των ψυχολογικών δεδομένων).

αυτή, είναι απαραίτητο να τονιστεί τόσο η ταύτιση με τους άλλους όσο και η διάκριση που γίνεται σε σχέση με αυτούς.²¹

VII. Παράδοξα ταυτότητας.

Η ταυτότητα είναι παράδοξη στη φύση της, δηλαδή περιλαμβάνει αντιφατικούς και συνάμα συμπληρωματικούς και αδιαχώριστους προσανατολισμούς. Η κοινωνική ψυχολογία έχει αναδείξει πολλά παραδείγματα διλημμάτων (το "δίλημμα του φυλακισμένου", τα ηθικά διλήμματα του Kohlberg, 1987... κ.λπ.) και παράδοξων εντολών ("απαγορεύεται να απαγορεύεις") ή διπλών περιορισμών και πραγματιστικών παραδόξων (Palo Alto, Watzlawick, Bateson, ...).

Έξι παράδοξα μπορούν να εντοπιστούν ως μέρος της ²²δυναμικής της ταυτότητας:

- **Το πρώτο παράδοξο της ταυτότητας αφορά τη συμπληρωματική και συγκρουσιακή παρουσία ομοιοτήτων και διαφορών μεταξύ αντικειμένων (προσώπων) με κοινή ταυτότητα.** Η ταυτότητα "κατασκευάζεται στην αντιπαράθεση της ομοιότητας και της ετερότητας, της ομοιότητας και της διαφοράς" (TAP, 1980b). Οι κοινωνικο-γνωστικές διαδικασίες (κατηγοριοποίηση, νοηματοδότηση, νομιμοποίηση) διευκολύνουν τόσο τη γνωστική ανάπτυξη όσο και την κοινωνικοποίηση, οι οποίες επιτρέπουν επίσης τη διαφοροποίηση των αντικειμένων να αρθρωθεί με τη διαφοροποίηση-αφομοίωση του εαυτού και των άλλων²³. Οι διαδικασίες αυτές είναι δυνατές εάν το άτομο ζει σε ένα σχετικά σταθερό φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον.
- **Το δεύτερο παράδοξο πηγάζει από την προβληματική σχέση μεταξύ του εγωκεντρισμού (στον εαυτό μας) και της αξιοπρέπειας προς τους άλλους.** Συνδέεται με το γεγονός ότι, προκειμένου να οικοδομήσει την ταυτότητά του, το άτομο θα πρέπει να μάθει να αποκεντρώνεται, να βγαίνει από τον εγωκεντρισμό του (σύμφωνα με την έκφραση του Piaget), προκειμένου να δημιουργήσει αμοιβαίες σχέσεις με τους άλλους.
Το παιδί καταφέρνει να αποκτήσει τη δική του ταυτότητα μόνο αν εγκαταλείψει αυτόν τον εγωκεντρισμό και οικοδομήσει αμοιβαίες σχέσεις με τους άλλους. Αυτή είναι επίσης η αρχή μιας "εξέλιξης των συστημάτων σχέσεων μεταξύ των ατόμων και των πολιτισμικών αξιών" (TAP, 2005a: 279). Για παράδειγμα, η κατασκευή επαγγελματικών ταυτοτήτων απαιτεί την αναδιάρθρωση των τρόπων

²¹ Υπάρχει μια συνεχής συζήτηση σχετικά με το αν η προσωπική ταυτότητα ως σύστημα αναπαραστάσεων και συναισθημάτων περιλαμβάνει έναν "πυρήνα", ο οποίος, αν αμφισβητηθεί, αρνηθεί από τους άλλους, θα προκαλέσει την κρίση ταυτότητας, τις αντιδράσεις βίας για την υπεράσπιση της προσωπικής αξιοπρέπειας. Θα μπορούσαμε στην πραγματικότητα να αναπαραστήσουμε την ταυτότητα ως ένα κρεμμύδι (μεταφορικά!), που αποτελείται από πολλαπλές φλούδες, λιγότερο ή περισσότερο βαθιές. Αν το κρεμμύδι δεν έχει πυρήνα, έχει ένα "μικρόβιο", για να μεταδίδεται και να αναπαράγεται... και το κόψιμο του σε κάνει να κλαίς! Η υπόθεση ότι ο πυρήνας της ταυτότητας είναι η ταυτότητα των αξιών (σε αντίθεση με την ταυτότητα των γεγονότων), την οποία επικαλείται ο Camilleri (1990α, σ. 86), παραμένει ανοιχτή προς συζήτηση.

²² Στο άρθρο "Ταυτότητα και αποκλεισμός", ο Tap πρότεινε τέσσερα παράδοξα. Μεταγενέστερες συζητήσεις με διάφορα ακροατήρια ή ερευνητές μας οδήγησαν να προσθέσουμε εδώ δύο ακόμη παράδοξα (βλ. TAP, 2005γ, αρ. 83, σσ. 53-78).

²³ J. P. CODOL, 1979, 1980, 1984- H. WALLON, 1963, 1976- R. ZAZZO, 1980- P. MALRIEU, 1967, 1980, 1996.

αλληλεπίδρασης μεταξύ του Εγώ (προσωπική ταυτότητα), του Εμείς (που έχουμε την ίδια επαγγελματική ταυτότητα) και του Αυτοί (όλοι όσοι είναι διαφορετικοί από εμάς). Αυτή η αναδιάρθρωση μπορεί να οδηγήσει σε μια έμφαση του *ανήκειν σε ένα επαγγελματικό "εμείς"* και σε ένα κλείσιμο αυτού του "εμείς". Στη συνέχεια, αναγκάζει να μειώσει τις αντιθέσεις μεταξύ *εμού και εμάς και να τονίσει τις διαφορές μεταξύ εμάς και αυτών*. Στην περίπτωση μιας προσπάθειας για άνοιγμα, θα υπάρχει η τάση να επιλέξουμε ένα ευρύτερο "εμείς", που πιθανόν να καλύπτει προηγουμένως διαφοροποιημένες ταυτότητες και να περιλαμβάνει επαγγελματίες που ήταν διαφορετικοί από εμάς. Πολιτικό παράδειγμα: η διαφοροποίηση (με πιθανή αντίθεση) μεταξύ Γάλλων και Γερμανών μειώνεται από την ταύτισή τους με την ευρωπαϊκή ταυτότητα. Επαγγελματικό παράδειγμα: η διαφοροποίηση (με πιθανή αντίθεση) μεταξύ στελεχών και μη στελεχών ή μεταξύ πωλητών και τεχνικών ελαχιστοποιείται με την ταύτιση με την εταιρική ταυτότητα.

- **Το τρίτο παράδοξο της ταυτότητας αφορά τις αντικρουόμενες συνθήκες μεταξύ της διαδικασίας της σταθερότητας και της διαχείρισης της αλλαγής.** Η προσωπική ταυτότητα (*εγώ είμαι εγώ*) καθώς και η συλλογική ταυτότητα (*εμείς είμαστε εμείς*) υποδηλώνουν επίσης την ιδέα της διαχρονικής μονιμότητας και χωρίς αναφορά στην αλλαγή κατά τη διάρκεια της ζωής. Ωστόσο, αν το υποκείμενο (*εγώ ή εμείς*) αλλάζει, διατηρεί ωστόσο την αίσθηση ότι παραμένει το ίδιο και ο ίδιος στο χρόνο (αίσθηση χρονικής και δομικής ταυτότητας). Αυτό είναι το τρίτο παράδοξο. Ο όρος ταυτοποίηση έχει προταθεί για να υποδηλώσει αυτή την παράδοξη κατασκευή της ταυτότητας μεταξύ μονιμότητας και αλλαγής, μεταξύ εξιδανίκευσης και ρεαλιστικής επανεκτίμησης της αυτοεικόνας, ανάλογα με την κατάσταση και τους συνομιλητές (TAP, 1979).

Από επαγγελματική άποψη, οι ταυτότητες επηρεάζονται πιο έντονα όταν το άτομο αναγκάζεται να αλλάξει:

- Το άτομο πρέπει να βρει μια πρώτη θέση εργασίας: πρέπει να αναζητήσει μια θέση που να αντιστοιχεί στις δεξιότητες που απέκτησε- να οικοδομήσει μια επαγγελματική ταυτότητα μέσω της προσαρμογής στην εταιρεία, στην πραγματική εργασία- πέρα από την απλή εφαρμογή των όσων έχει μάθει, να προσαρμοστεί στις συνθήκες εργασίας, στις εργασιακές σχέσεις- και να αποκτήσει επίγνωση της θέσης και της αξίας του εαυτού του και του επαγγέλματός του, στη διαδραστική αλυσίδα των θέσεων εργασίας και των λειτουργιών,
- Το άτομο πρέπει να αλλάξει λειτουργία ή θέση εργασίας: με προαγωγή ή υποβιβασμό, με αναβάθμιση ή υποβάθμιση, που συνδέεται με την αποδοχή προκλήσεων ή την αναδιάρθρωση των δεξιοτήτων, με την αναζήτηση νέας κατάρτισης,
- Το άτομο είναι άνεργο- έχει χάσει τη δουλειά του και αναζητά άλλη: αμφισβήτηση των αποκτηθέντων δεξιοτήτων και αμφιβολίες σχετικά με τον προηγούμενο επαγγελματικό προσανατολισμό- δυσκολία στην αντιμετώπιση

της πτώσης της αυτοεκτίμησης που συνδέεται με τη μη εργασία- προσπάθεια οργάνωσης ενός νέου ρεαλιστικού επαγγελματικού σχεδίου, που ενδεχομένως να περιλαμβάνει νέα αποκτήματα,

- Το άτομο συνταξιοδοτείται και βιώνει αυτή την αλλαγή με θετικό ή αρνητικό τρόπο. Αυτή η συνταξιοδότηση μπορεί να οργανωθεί με ρήξη με την προηγούμενη επαγγελματική ζωή ή με σχετική συνέχεια, με την αναδιοργάνωση να υπαγορεύεται από τη διατήρηση της ανταμοιβής και την εγκατάλειψη της απαξίωσης.

- **Το τέταρτο παράδοξο αφορά την αντίθεση, που πρότεινε η Carmel Camilleri (1990), μεταξύ οντολογικής και πραγματιστικής²⁴ ταυτότητας.** Υπάρχει μια συνεχής απόσταση μεταξύ αυτού που νομίζουμε ότι είμαστε (οντολογική αντίληψη) και του πώς είμαστε στην πραγματικότητα στις καθημερινές μας πρακτικές (πραγματιστική παραλλαγή της αυτοσυνειδησίας και των συναισθημάτων μας για τον εαυτό μας όταν αποφασίζουμε και δρούμε). Εδώ βρίσκουμε, τουλάχιστον εν μέρει, τη σημασία και την πολυπλοκότητα της αλληλεπίδρασης μεταξύ του πραγματικού και του ιδανικού εαυτού στη δυναμική θεωρία της αυτοαντίληψης που παρουσίασε ο Carl Rogers (1951).

Η σύνδεση μεταξύ προσωπικής και επαγγελματικής ταυτότητας διαμεσολαβείται από μια εξιδανικευμένη αντίληψη της επιτυχίας (στη ζωή ή μόνο στην εργασία), η οποία μεταδίδεται από συγκεκριμένους ανθρώπους με τους οποίους μπορεί κανείς να ταυτιστεί, αλλά από τους οποίους το υποκείμενο δανείζεται "καταστάσεις στόχων" (σύμφωνα με τον Kelman, 1958), σχέδια, στυλ συμπεριφοράς ή ζωής, τρόπους σκέψης ή δράσης. (σύμφωνα με την έκφραση του Kelman, 1958), σχέδια, μορφές συμπεριφοράς ή ζωής, τρόποι σκέψης ή δράσης. Τρεις διαδικασίες θα αλληλεπιδρούσαν εδώ:

1. *Ταύτιση με έναν τρίτο:* "Πρέπει να ταυτιστώ με κάποιον που μου επιτρέπει να προοδεύσω",
2. *Ενεργός ταύτιση:* "Χρειάζομαι ένα εξωτερικό μοντέλο δράσης, με το οποίο μπορώ να ταυτιστώ ή να το πάρω για τον εαυτό μου" (Έχω δεξιότητες; Αν δεν τα έχω, μπορώ να τα αποκτήσω;)
3. *Εξιδανικευτική ταύτιση:* "Χρειάζομαι ένα ιδανικό για να συγκροτήσω τον εαυτό μου ως συνολικό πρόσωπο (σφαιρική αυτοπραγμάτωση, που σχετίζεται με το σχέδιο ζωής, με τη σύμπτωση, με το να δίνω νόημα στη ζωή)".

Αυτές οι τρεις διαδικασίες παρεμβαίνουν με πολύπλοκο τρόπο στη δυναμική, τόσο τη γνωστική όσο και την κοινωνική, της άρθρωσης μεταξύ, αφενός, των πρακτικών, των ενεργειών και, αφετέρου, των συστημάτων αξιών, των συστημάτων πρόβλεψης, νοήματος και νομιμοποίησης, που συνιστούν τη δυναμική της προσωποποίησης.

²⁴ Η αντίθεση αυτή υιοθετείται από τον TAP (2005b), με όρους των διαδικασιών της οντολογικής εξιδανίκευσης και της πραγματιστικής ταύτισης.

- **Το πέμπτο παράδοξο αφορά την ταυτότητα, η οποία μπορεί να είναι διαδοχικά μονοδιάστατη και πολυδιάστατη.** Ανάλογα με το πλαίσιο, τη στιγμή ή τη βιωματική φάση, το άτομο μπορεί να ζει με ένα έντονο αίσθημα ψυχικής ενότητας ή διαφορετικότητας. Αυτή η ενότητα ή η ποικιλομορφία μπορεί να βιωθεί ως θετική ή αρνητική. Η ενότητα μπορεί να συνδεθεί με την ηρεμία ή με την ταλαιπωρία από τις απώλειες που προκαλεί η ενοποίηση. Η ποικιλομορφία μπορεί να είναι το θετικό αποτέλεσμα των ανοιγμάτων και των συναντήσεων που βασίζονται στην κατανόηση αυτού που εμπλουτίζει την ετερότητα. Αλλά μπορεί επίσης να οδηγήσει σε "θρυμματισμό" ή "ρευστοποίηση" του εαυτού, σε απώλεια συνοχής, ακόμη και σε αίσθηση ανυπαρξίας.
- **Τέλος, το έκτο παράδοξο αφορά τη σύνθετη συνάρθρωση μεταξύ της ταυτοποίησης (χρονική και δομική μεταβολή της εικόνας του εαυτού) και των ταυτίσεων (με πρόσωπα, ομάδες, αξίες κ.λπ.).** Η ταυτότητα κατασκευάζεται από πολλαπλές ταυτίσεις, αλλά ταυτόχρονα το υποκείμενο γνωρίζει ποιος είναι και ποιος είναι ο άλλος, ακόμη και σε μια κρίση ταυτότητας. "Η ταύτιση θα ήταν επομένως η διαδικασία που καθιστά δυνατή την εμπειρία μιας "πολλαπλότητας ψυχικών προσώπων" και είναι επίσης μέσω [αυτών] που οι αμοιβαίοι δεσμοί μεταξύ των ατόμων και του πλήθους συγκροτούνται από μια συναισθηματική κοινότητα" (LIPIANSKY, TABOADA-LEONETTI, VASQUEZ, 1990, σ.9).

VIII. Η δυναμική της ταυτότητας στον επαγγελματικό κόσμο σήμερα.

Ο Renaud SAINSAULIEU επισημαίνει τη σημασία του σύμπαντος των εργασιακών σχέσεων ως τόπου "διαφοροποιημένης συγκρότησης των ατομικών ταυτοτήτων" (1977, σ. 335).

Σύμφωνα με τον ίδιο, η εμπειρία της συλλογικότητας ως πεδίο αντιπαράθεσης και αγώνα, αλλά και ως πεδίο συναντήσεων, νικών και αποτυχιών, κινδύνων και ανακαλύψεων στην πρόσβαση στην αυτονομία, στην προσωπική δύναμη, που συνεπάγεται αναγνώριση και αυτοεπιβεβαίωση, είναι απαραίτητη για τη διαφοροποίηση και την αναπαράσταση του εαυτού μας ως προσώπου, διαφορετικού και μοναδικού. Με άλλα λόγια, τα χαρακτηριστικά, τόσο τα προσωπικά όσο και τα επαγγελματικά, συγχωνεύονται και αρθρώνονται μεταξύ τους στις εργασιακές και μη εργασιακές σχέσεις. Σύμφωνα με τον SAINSAULIEU, "δεν αρκεί να σημειωθεί ότι οι εργασιακές σχέσεις μπορούν να επηρεάσουν βαθιά ριζωμένους μηχανισμούς της προσωπικότητας, όπως η ταύτιση ή η ικανότητα διαφοροποίησης. Είναι ακόμη απαραίτητο να προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε τις διαδικασίες που εξηγούν αυτές τις σχέσεις μεταξύ των σχέσεων κοινωνικής εργασίας και της ποιότητας του ατόμου" (ό.π., σ. 311). Σύμφωνα με τον ίδιο, η κοινωνική αδυναμία οδηγεί σε απώλεια ταυτότητας (όχι μόνο επαγγελματικής) και η επανεμφάνιση της ταυτότητας εξαρτάται από τη δυνατότητα αντιμετώπισης, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, των σχεσιακών ή οργανωτικών συγκρούσεων (στην εργασία ή εκτός εργασίας).

Συχνά παρατηρείται ότι η "εργασιακή" συμπεριφορά συγχέεται με την "επαγγελματική" δραστηριότητα. Ωστόσο, τα παιδιά και οι έφηβοι μαθαίνουν να διακρίνουν μεταξύ εργασιακών και μη εργασιακών δραστηριοτήτων, και αυτή η διαφοροποίηση θα παραμείνει σε όλη τους τη ζωή (δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου, πάθη, χόμπι κ.λπ.). Επομένως, μπορούμε να πούμε ότι η επαγγελματική ταυτότητα και δραστηριότητα θα βασίζονται στην

εμπειρία και τις θεωρίες που εμπεριέχονται στην εργασιακή συμπεριφορά. Είναι αλήθεια ότι η προσωπική ταυτότητα κατασκευάζεται στα πρώτα χρόνια και μέσω των διαδικασιών πρωτογενούς κοινωνικοποίησης (BERGER, LUCKMAN, 1966 ή tr.fr. 1986), αλλά η κατασκευή αυτή προϋποθέτει την οικειοποίηση δεξιοτήτων και επιτυχιών στην εργασιακή συμπεριφορά. Στη συνέχεια, η εργασία, αρχικά στο σχολείο και στη συνέχεια στην εργασία, θα διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στη διάρθρωση της ταυτότητας του μαθητή και στη συνέχεια του επαγγελματία. Αυτή η διάρθρωση θα περιλαμβάνει πολλαπλές αλλαγές, ανάλογα με τις εμπειρίες και τα επαγγελματικά δρομολόγια. Θα χαρακτηριστεί ως ... "μια εξελικτική διαδικασία [...] που διαμορφώνεται από τις επαγγελματικές διαδρομές" (BOUQUET, 2006).

Χωρίς να παραγνωρίζουμε τη σημασία της συμβολής του Sainsaulieu, προτείνουμε μια νέα ανάγνωση της σημερινής κοινωνικο-επαγγελματικής πραγματικότητας και της σημασίας της για την οικοδόμηση της επαγγελματικής ταυτότητας. Θα πρέπει να υπενθυμιστεί εδώ ότι το σημερινό οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο εξακολουθεί να κυριαρχείται από μια σοβαρή οικονομική κρίση που προκαλεί συνεχώς σημαντικές αλλαγές στη διαχείριση των οργανισμών, στη διαχείριση των θέσεων εργασίας και στην αγορά εργασίας (BOUTINET, 1999- ANTOINE, 1996- DUBAR, 2000- ALMEIDA et alii, 2004- ANTUNES, 2006): Το κυρίαρχο παράδειγμα χαρακτηρίζεται από την καινοτομία, τη διαρκή αλλαγή και την απρόβλεπτη εξέλιξη (με όλη την αβεβαιότητα που αυτό αναπόφευκτα συνεπάγεται), Το σύστημα λειτουργίας των ισχυρικών εταιρειών κυριαρχείται από : 1. Η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας- 2. Η επέκταση των ροών πληροφοριών- 3. Η συνεχής ανάπτυξη των τεχνολογιών πληροφορικής και επικοινωνιών- 4. Η ελαστικοποίηση των μέσων παραγωγής και η διαχείριση των θέσεων εργασίας.

Από τη σκοπιά των ιδεών, μπορούμε να θυμηθούμε αυτή την εποχή της "εποχής του νεοφιλελεύθερου θριάμβου", όπου η σύγχρονη δυναμική των οργανισμών σχετίζεται με: 1. τις απαιτήσεις ευελιξίας και ανταγωνιστικότητας, 2. τις μετεγκαταστάσεις, 3. τις συγχωνεύσεις επιχειρήσεων, 4. την *εξωτερική ανάθεση*, 5. την *εξωτερική ανάθεση*. Αναδιάρθρωση και συρρίκνωση, 5. Εργασιακή ανασφάλεια- 6. εργασιακή αστάθεια/αστάθεια- 7. η ανάγκη διαχείρισης της αβεβαιότητας.

Σε αυτή τη νέα οικονομική τάξη, υπάρχει μια επικίνδυνη αύξηση της ανεργίας στις εθνικές οικονομίες. Η ανεργία συνδέεται συχνά με τις συγχωνεύσεις μεταξύ μεγάλων πολυεθνικών εταιρειών, το κλείσιμο εργοστασίων, τη μεταφορά εργοστασίων και θέσεων εργασίας σε χώρες όπου το εργατικό δυναμικό είναι φθηνότερο (ανατολικές και ασιατικές χώρες) και τη μείωση προσωπικού (π.χ. Airbus, Alcatel, Pfizer, Bayer AG, Astra Zeneca, Daimler-Chrysler, Ford, Volkswagen, Hewlett-Packard, μεταξύ άλλων²⁵). Σήμερα βιώνουμε την πιο σοβαρή οικονομική κρίση στη σύγχρονη ιστορία. Σύμφωνα με τη Διεθνή Οργάνωση Εργασίας (ΔΟΕ), η σημερινή ανεργία πλήττει εκατομμύρια ανθρώπους παγκοσμίως, που αντιστοιχούν στο ένα τρίτο του συνολικού παγκόσμιου εργατικού δυναμικού. Σύμφωνα με τον CHOSSUDOVSKY (2003), αυτή η παγκόσμια κρίση είναι πιο καταστροφική από τη Μεγάλη Ύφεση της δεκαετίας του 1930. "Η κρίση της απασχόλησης είναι επίσης η υποκειμενική κρίση της απασχόλησης, η οποία οδηγεί έναν αυξανόμενο αριθμό ατόμων να αρνούνται να κατέχουν

²⁵ Βλ. *Visão*, αριθ. 731 της 8ης Μαρτίου 2007, σ. 78 επ.

οποιαδήποτε θέση εργασίας, να ενταχθούν υπό οποιεσδήποτε συνθήκες. Η κρίση της απασχόλησης είναι κυρίως κρίση του περιεχομένου της, στη μαζική μετάλλαξη των επαγγελμάτων προς τα επαγγέλματα, των τελευταίων προς επαγγέλματα με περιγράμματα που σήμερα είναι δύσκολο να προσδιοριστούν" (BOUTINET, 1990, σ. 116). Αν ο αγώνας της δεκαετίας του 1960 καθοριζόταν από την κοινωνική αδικία, σήμερα προσανατολίζεται από τον αγώνα κατά της ανεργίας, κατά της επισφάλειας της απασχόλησης και κατά της αστάθειας της επαγγελματικής σταδιοδρομίας. Η σημερινή σύγκρουση συνδέεται κυρίως με την αβεβαιότητα, με την εμφάνιση πολλαπλών απειλών που αφορούν τις θέσεις εργασίας και ακόμη και την επιβίωση των επιχειρήσεων, απειλών που είναι ελάχιστα καθορισμένες και άγνωστες ως προς το περίγραμμά τους, καθώς και ως προς τις αιτίες τους. Κάθε εβδομάδα, μια πολυεθνική εταιρεία ανακοινώνει μια παγκόσμια μείωση του εργατικού δυναμικού της ή τη μετεγκατάσταση ενός εργοστασίου από μια χώρα σε μια άλλη. Αντί για ένα "σχετικά σταθερό και ακίνητο σύμπαν", ένα γραφειοκρατικό και διαστρωματωμένο σύμπαν (το οποίο αναφέρθηκε πριν από τριάντα χρόνια από τον R. Sainsaulieu, 1977), αντιμετωπίζουμε σήμερα ένα σύμπαν που δεν είναι πολύ διαστρωματωμένο, απρόβλεπτο και σε συνεχή μετάλλαξη, στο οποίο οι εργαζόμενοι οδηγούνται να ανταγωνίζονται μεταξύ τους για τις υπάρχουσες θέσεις εργασίας.

Μια νέα αναπαράσταση της εργασίας και του εαυτού μας στην εργασία αναδύεται έτσι σε αυτό το πλαίσιο, που συνδέεται με την πρόκληση της αυτοδιαχείρισης: "Ολοένα και περισσότερο, ο εργαζόμενος πληθυσμός και η πλειοψηφία των εργαζομένων στη γνώση θα πρέπει επομένως να αυτοδιαχειρίζονται τον εαυτό τους... Και πρέπει να μάθουν να αναπτύσσουν τον εαυτό τους" (DRUCKER, 1999). Κατασκευάζεται έτσι μια νέα προοπτική σταδιοδρομίας,

- Οι εργαζόμενοι έρχονται αντιμέτωποι με ένα πλαίσιο που βασίζεται στην αβεβαιότητα, σε βαθιές και μη καθυστερητικές αλλαγές. Ταυτόχρονα, όμως, οι εταιρείες θέλουν να επενδύσουν στο ανθρώπινο κεφάλαιο,
- Το πλαίσιο αυτό οργανώνει μια νέα προοπτική σταδιοδρομίας και μια νέα αναπαράσταση της εργασίας και της εργασιακής ζωής (κινητικότητα μεταξύ εταιρειών, κινητικότητα ως προς το είδος της εργασίας),
- Η μετάβαση από ένα πλαίσιο όπου η εταιρεία διαχειριζόταν πραγματικά την καριέρα των πιο πολύτιμων επαγγελματιών της σε ένα πλαίσιο όπου οι ίδιοι οι επαγγελματίες αναλαμβάνουν οι ίδιοι τη διαχείριση της απασχολησιμότητάς τους.

Είναι αλήθεια ότι σήμερα, η πολύ ετερογενής ομάδα των "επαγγελματιών και διευθυντικών στελεχών" παραμένει σχετικά προνομιούχα, ακόμη και αν επηρεάζεται από διάφορους τύπους φαινομένων, τόσο ευνοϊκών όσο και μειονεκτικών γι' αυτήν:

- Ο πολλαπλασιασμός τους, χάρη στον εκδημοκρατισμό της εκπαίδευσης, αλλά ταυτόχρονα και η σχετική απαξίωσή τους,
- Η εκπαίδευσή τους παρέμεινε πολύ γενική (μαθηματικά, φυσική, τεχνολογία) και η ανάθεσή τους σε σημαντικές λειτουργίες και όχι σε συγκεκριμένα επαγγέλματα,

- Η κινητικότητα τους μεταξύ των κύριων λειτουργιών, ιδίως για να προετοιμαστούν για τις λειτουργίες των υπερ-ηγέτων,
- Η δημιουργία, παρ' όλα αυτά, νέων τομέων: διαχείριση ανθρώπινου δυναμικού, μάρκετινγκ, χρηματοοικονομικά,
- Η επιμήκυνση της αλυσίδας διοίκησης, η οποία μετατρέπει τους μηχανικούς σε υπερτεχνικούς, υποκείμενους σε άνωθεν εντολές,
- Συντόμηση της διάρκειας της καριέρας, με την απελευθέρωση των άνω των εξήντα ετών,
- Ο πολλαπλασιασμός των τεχνικών, οι οποίοι εξαθλιώνουν τη λειτουργία των διευθυντών και οι οποίοι, οι ίδιοι, θεωρούνται ότι έχουν ένα επάγγελμα. Η πολύ μεγάλη αγορά εργασίας τους, χάρη στα διπλώματά τους, τις δεξιότητές τους, τα δίκτυά τους, την ικανότητά τους να δημιουργούν τις δικές τους θέσεις εργασίας (ιδίως στις συμβουλευτικές υπηρεσίες), χάρη στους καλούς μισθούς, που επιτρέπουν μια κεφαλαιοποίηση που είναι πιθανό να επενδυθεί στις δικές τους θέσεις εργασίας. Ωστόσο, αυτό δεν εμποδίζει την ανεργία τους. Τέλος, ακόμη και αν οι επαγγελματίες και τα διευθυντικά στελέχη χάνουν ορισμένα πλεονεκτήματα (μηνιαίες αποδοχές, πληρωμένες άδειες), η "επαγγελματική τους ταυτότητα" απειλείται λιγότερο από ό,τι η ταυτότητα των άλλων εργαζομένων.

Η πρόκληση που αντιμετωπίζουν σήμερα οι εργαζόμενοι, οι διευθυντές, οι τεχνικοί και οι εργάτες, συνδέεται με την ανάγκη να αντιμετωπίσουν την αβεβαιότητα και την αλλαγή. Αντιμέτωποι με αυτή την πραγματικότητα, πρέπει να κινητοποιήσουν τους προσωπικούς τους πόρους και ταυτόχρονα να πολλαπλασιάσουν τα μέσα για την αποκατάσταση των κοινωνικών και επαγγελματικών δεσμών που καταρρέουν και για την επίδειξη αλληλεγγύης και δημιουργικότητας, ιδιαίτερα υπό την πίεση μιας διοίκησης που επικεντρώνεται αποκλειστικά στα παραγωγικά αποτελέσματα.

Στη δεκαετία του 1960, η επαγγελματική ταυτότητα είχε μια πολύ ισχυρή συλλογική διάσταση, αλλά σήμερα η τάση είναι βαθιά ατομικιστική.²⁶ Σε αυτό το πλαίσιο της απρόβλεπτης κατάστασης, η έννοια της επάρκειας αποκτά κεντρικό ρόλο στην οικειοποίηση της επιτυχίας και στην επαγγελματική ανάπτυξη. Ικανότητα σημαίνει να έχεις τα προσόντα και την ικανότητα να ανταποκρίνεσαι στις απαιτήσεις των επαγγελματικών περιορισμών. Η ευθύνη για τη διαχείριση της σταδιοδρομίας και τη διασφάλιση της απασχολησιμότητας του καθενός θα περιέλθει στη συνέχεια στα Σ&Ε. Αυτό που στο παρελθόν γινόταν από εταιρείες θα πρέπει τώρα να γίνεται από μεμονωμένα Σ&Δ. Αυτό είναι αναμφίβολα αυτό που λένε σήμερα οι εταιρείες. Όμως η οικονομική και χρηματοπιστωτική κρίση και η μαζική αύξηση

²⁶ Παρόλο που οι Ε&Σ έχουν "διαπραγματευτεί" το καθεστώς τους συλλογικά, είναι αλήθεια ότι ανέκαθεν ήταν πολύ ατομικιστές, απορρίπτοντας τα "εργαλεία" της διαχείρισης του εργατικού δυναμικού (για παράδειγμα, το σύστημα Hay). Από την άλλη πλευρά, ήταν αυτοί που ήθελαν και εφάρμοζαν πολιτικές εξατομίκευσης σε άλλους υπαλλήλους. Ωστόσο, ο ατομικισμός ως ιδεολογία δεν πρέπει να συγχέεται με τη διαδικασία εξατομίκευσης που αφορά όλους τους κοινωνικούς δρώντες, σε σχέση φυσικά με τα γεγονότα, τις καταστάσεις και τις πιέσεις της αποτελεσματικότητας στην παραγωγή.

της ανεργίας μεταξύ των E&A τους εμποδίζουν να επιτύχουν αυτή την "αυτοδιαχείριση". Για τους υπόλοιπους εργαζόμενους, γνωρίζουμε τις δυσκολίες αναγνώρισης των προσόντων, ανεξαρτήτως επιπέδου. Επομένως, υπονομεύεται η ικανότητα διαχείρισης της απασχολησιμότητάς του.

IX. Το σύστημα των επαγγελματικών ταυτοτήτων και οι διαδικασίες που το οργανώνουν.

Η επαγγελματική ταυτότητα, ως σύστημα, αναπτύσσεται μέσω πολλαπλών διαδικασιών:

- **Η ένταξη**, η οποία συνεπάγεται μια εθελοντική πράξη εγγραφής, μεταφράζει μια διαδικασία πρόσβασης σε μια κοινωνικο-επαγγελματική ομάδα μέσω του κοινωνικού δεσμού και διευκολύνει την εμφάνιση και τη διατήρηση ενός αισθήματος ένταξης και κοινωνικής αναγνώρισης. Η κατασκευή της ταυτότητας, ως διαδικασία ταυτοποίησης, είναι μια διαδικασία του ανήκειν και της σχέσης (DUBAR, 2002). Για τον επαγγελματία, για παράδειγμα, η ανάπτυξη της επαγγελματικής του ταυτότητας σημαίνει την ένταξη και την ενίσχυση της ιδιότητας του μέλους μιας ομάδας αναφοράς, η οποία επηρεάζει τη "διαισθητική γνώση" του (SAPIR, 1967), τον οδηγεί στο να "αρχίσει να σκέφτεται με τους άλλους" (HALBWACHS, 1950) και ευνοεί το μοίρασμα ενός "κοινού συμβολικού κώδικα που στηρίζει τη σχέση μεταξύ των μελών της" (PERCHERON, 1974, σ. 32).
- **Η αναδιοργάνωση της συμπεριφοράς είναι** επομένως διαρκώς αναγκαία και συνδέεται με τη διαδικασία μετασχηματισμού της αναπαράστασης του εαυτού ως επαγγελματία. Η οικοδόμηση της επαγγελματικής ταυτότητας των στελεχών συνδέεται με την ανάπτυξη μιας αναπαράστασης του "επαγγελματικού κόσμου" και την απόκτηση "των αξιών των διαφόρων ομάδων με τις οποίες συνάπτει σχέσεις" (PERCHERON, 1974, σ. 26). Αυτή η αναπαράσταση και η ενσωμάτωση των αξιών αντανακλάται στην επαγγελματική συμπεριφορά και τις επιλογές, που συνδέονται με μια "κοινωνικο-επαγγελματική κατηγορία".
- **Τα προσόντα** (παροχή προσόντων και αναγνώριση ικανοτήτων) συνδυάζουν τη διαδικασία λήψης της κατάρτισης που επιτρέπει σε κάποιον να αποκτήσει προσόντα (απόκτηση ικανοτήτων), καθώς και την κρίση σχετικά με την αξία των ικανοτήτων του και την αυτοεκτίμηση που αυτές συνεπάγονται. "Οι τυπικές διαμορφώσεις ταυτότητας, στον τομέα της εργασίας, θα μπορούσαν αφηρημένα να συσχετιστούν με προνομιακές "στιγμές" μιας ιδανικής επαγγελματικής βιογραφίας: στιγμή της κατασκευής της ταυτότητας που παραδοσιακά αντιστοιχεί στην αρχική επαγγελματική κατάρτιση [...], στιγμή της *παγίωσης της ταυτότητας* που συνδέεται με την ένταξη και την προοδευτική απόκτηση προσόντων στα εμπορικά κανάλια [...], στιγμή της *αναγνώρισης της ταυτότητας* που κατακτάται από την πρόσβαση σε ευθύνες στα κανάλια της εταιρείας [...], στιγμή της *γήρανσης της ταυτότητας* και προοδευτικό πέρασμα στη συνταξιοδότηση" (DUBAR, 2002, σ. 238).
Η ταυτότητα προσόντων συνδέεται επίσης με τη γνώση που δομεί την επαγγελματική ταυτότητα, διότι η βάση των προσόντων βασίζεται στη γνώση, τη γνώση που αποκτάται μέσω της κατάρτισης και της εμπειρίας. Η *διδασθείσα γνώση* συνδέεται με

τη θεωρητική γνώση, τις τεχνικές πληροφορίες, τις θεωρητικές γνώσεις που είναι απαραίτητες για την κατάρτιση του επαγγελματία. Η *κατασκευασμένη γνώση* προκύπτει από την πρακτική εφαρμογή των γνώσεων που έχουν διδαχθεί και δοκιμαστεί στην πράξη. Η *ολοκληρωμένη γνώση*, η οποία περιλαμβάνει τη σύνθεση μεταξύ θεωρίας, πρακτικής και προσωπικής επεξεργασίας της εμπειρίας, οδηγεί στην ανάπτυξη προσωπικών ικανοτήτων, δηλαδή συνιστωσών της αυτογνωσίας που πραγματώνονται σε διάφορες πρακτικές, οι οποίες, στο εξής, γίνονται δημιουργικές και όχι απλώς επαναλαμβανόμενες.

Οι *ικανότητες* αποτελούν ένα υποσύστημα που μπορεί να περιγραφεί ως εγκάρσιο, πάντα παρόν και σε σχέση με τα άλλα υποσυστήματα. Αποτελεί στοιχείο διαφοροποίησης και αξιοποίησης της επαγγελματικής ταυτότητας, αλλά συνδέεται στενά με τις επαγγελματικές προκλήσεις και τις κρίσιμες καταστάσεις που αντιμετωπίζει και πρέπει να αντιμετωπίσει το υποκείμενο. "Μέσω των ικανοτήτων αναλύεται πλέον η επαγγελματική δραστηριότητα, γεγονός που τις καθιστά το μέσο μέτρησης της αποτελεσματικότητας των ανθρώπων στην εργασία, και με ποιον τρόπο επηρεάζουν επίσης τις αναπαραστάσεις που κάνουν τα άτομα για τις δικές τους ενέργειες. [...]. Η επάρκεια είναι επίσης ο φορέας μιας βαθιάς αλλαγής στη σχέση με την εργασία. Από αυτή την άποψη μπορούμε να μιλήσουμε για τη "λογική των ικανοτήτων", την οποία βλέπουμε να λειτουργεί, όταν συνδυάζει την αξιολόγηση των αποτελεσμάτων, την εξατομίκευση των κριτηρίων κινητικότητας και την αύξηση της ευθύνης, και η οποία διεκδικεί, με τον τρόπο αυτό, να πάρει τη θέση της από τη "λογική των προσόντων", που επικεντρώνεται στην αναγνώριση μιας διαδικασίας απόκτησης γνώσεων (κατάρτιση, δίπλωμα, εμπειρία) και στην οργάνωση των κριτηρίων κατάταξης" (NALLET, EVEQUOZ, 2000, σ. 78).

- **Η μετάβαση**, ως διαδικασία αλλαγής και εξέλιξης, συνδέεται με την απόκτηση των ικανοτήτων της κοινωνικο-επαγγελματικής ομάδας αναφοράς, αλλά και με την ανάγκη διαχείρισης των φάσεων αλλαγής, ελέγχου των καταστάσεων, του άγχους και των συμπεριφορών που συνδέονται με αυτές τις φάσεις αλλαγής. Πρόκειται για μια διαδικασία που δομείται από τη συνάντηση μεταξύ του επαγγελματία (με την προσωπική του/της ιστορία, την εκπαιδευτική του/της πορεία και την αυτο-αντιπροσώπευσή του/της) και της πραγματικότητας ενός κοινωνικο-επαγγελματικού πλαισίου όπου καλείται να αλληλεπιδράσει με ανθρώπους, ομάδες, σε θεσμούς, να προωθήσει έργα, να αντιμετωπίσει προκλήσεις, ... κ.λπ.
- **Η αξιοποίηση** αντανακλά την αντιλαμβανόμενη αίσθηση ικανότητας και την προσωπική αναγνώριση της αξίας του ατόμου (αυτοεκτίμηση). Η αξιοποίηση είναι μια διαδικασία που περιλαμβάνει δύο διανύσματα που αναπτύσσονται ταυτόχρονα. Από τη μία πλευρά, η διαμορφωτική και αναπτυξιακή πορεία των προσόντων (ικανοτήτων), με την αναγνώριση (*για τον εαυτό του και από τους άλλους*) της αξίας του εαυτού του και των γνώσεών του, σε σχέση με το ανήκειν και με το αίσθημα της ένταξης σε μια επαγγελματική πορεία (υπαγωγή). Από την άλλη πλευρά, η δόμηση της αυτοεκτίμησης και η εσωτερική αναπαράσταση της αξίας του ατόμου ως επαγγελματία, η οποία μεταφράζεται στην ικανότητα να αντιμετωπίζει τις προκλήσεις στην επαγγελματική διαδρομή (στρατηγική *αντιμετώπισης*), την

ικανότητα να αναλαμβάνει κινδύνους και να ανταποκρίνεται με ποιότητα και αυστηρότητα στις καθημερινές επαγγελματικές καταστάσεις. Φυσικά, η αναφορά στις "προκλήσεις" μπορεί να έχει ιδεολογική χροιά όταν χρησιμοποιείται για να δικαιολογήσει απρόβλεπτα περιστατικά ή ριψοκίνδυνες αποφάσεις στην εταιρεία. Ωστόσο, έχει επίσης να κάνει με τη στρατηγική της υπέρβασης του εαυτού και της εκτίμησης του εαυτού απέναντι στον κίνδυνο, η οποία αναπτύσσεται στα παιδιά και τους νέους, ανεξάρτητα από την κοινωνική θέση της οικογένειας, ή στους αθλητές και τις αθλήτριες όλων των ηλικιών. Στο σημείο αυτό, μπορούμε να παρατηρήσουμε την ύπαρξη τριών στρατηγικών που υπάρχουν σε διαφορετικό βαθμό, ανάλογα με τις περιστάσεις και τις καταστάσεις, στον καθένα μας: η *ηρωική στρατηγική της υπέρβασης του εαυτού μας* (Τίποτα δεν είναι αδύνατο με μια γενναία καρδιά!), η *δραματική στρατηγική των εξωτερικών ντετερμινισμών*: κοινωνικών και πολιτισμικών (ανάλογα με την καταγωγή μου, ορισμένες πόρτες θα είναι πάντα κλειστές για μένα) και η *στρατηγική των δυνατοτήτων* του Amartya²⁷ Sen, στην οποία η ελευθερία μας (θετική και αρνητική²⁸) αρθρώνεται με τη συμπεριφορά μας. Η "ικανότητα" του Sen συνδέεται με την ελευθερία που έχει ο ηθοποιός να ζει όπως επιθυμεί. Το σημαντικό δεν είναι τα αγαθά που έχει στη διάθεσή του, αλλά ο τρόπος με τον οποίο τα αγαθά αυτά του επιτρέπουν να *εκπληρώσει τον εαυτό του, να πραγματοποιήσει το σχέδιο ζωής που έχει επιλέξει*. Ο Sen βασίζεται στη *θεωρία της θετικής και αρνητικής ελευθερίας* που πρότεινε ο *Isaiah Berlin* (1969) και επεξεργάστηκε εκ νέου ο *Ronald Dworkin* (1995). Η *θετική ελευθερία* αντιπροσωπεύει ό,τι ένα άτομο, αν ληφθούν όλα υπόψη, είναι σε θέση να επιτύχει, μπορεί να επιτύχει, ανεξάρτητα από τους περιορισμούς που επιβάλλουν οι άλλοι, ιδίως οι θεσμοί. Αυτό που ενδιαφέρει τη Sen στη θετική ελευθερία είναι τα δικαιώματα και η δυνατότητα μετατροπής τους σε πραγματικούς πόρους. Η *αρνητική ελευθερία* αντιστοιχεί μόνο, αλλά αυτό είναι επίσης σημαντικό (!), στην απουσία περιορισμών από το κράτος, τους θεσμούς, τις ομάδες ή άλλους ανθρώπους. Θα μπορούσε κανείς να συνδέσει αυτή την (αρνητική) ελευθερία με την ελευθερία από απάνθρωπες συνθήκες εργασίας ή αλλοτριωτικές συνθήκες διαβίωσης (ατομικές ή συλλογικές).

X. Διαστάσεις της επαγγελματικής ταυτότητας.

Η επαγγελματική ταυτότητα, όπως κάθε σύστημα ταυτότητας, περιλαμβάνει τρεις διαστάσεις:

- **Ταυτότητα χαρακτηρισμού**, η οποία ενσωματώνει τον χαρακτηρισμό και την αναγνώριση.

²⁷ Sen, A. *Rethinking Inequality*. Παρίσι, Seuil, 1992. Sen, A. *Ταυτότητα και βία*, Παρίσι, O. Jacob, 2006.

Δεδομένου του τρόπου με τον οποίο ο Sen ορίζει τον όρο "ικανότητα", δεν μπορεί να μεταφραστεί ούτε ως ικανότητα ούτε ως επάρκεια. Επομένως, όπως ο Paul Ricoeur και άλλοι μεταφραστές, το μεταφράζουμε ως "δυνατότητες".

Τα προσόντα σχετίζονται με την απόκτηση ικανοτήτων, αλλά και με την αναγνώριση της ικανότητας²⁹. Η αναγνώριση συνδέεται με την αντίληψη των ικανοτήτων από τους άλλους και από τον ίδιο τον εαυτό (αυτοαξιολόγηση). Η ταυτότητα συνδέεται επίσης με την προσωπική πορεία ανάπτυξης των ικανοτήτων, με την πορεία της κατάρτισης και της αναγνώρισης των ικανοτήτων και με ολόκληρη την εξέλιξη της σταδιοδρομίας, η οποία αντανακλά αυτή την αναγνώριση από τον οργανισμό.

Οι εργαζόμενοι γενικά, και ιδίως οι νεότεροι, επενδύουν σοβαρά σε αυτή τη διάσταση της επαγγελματικής τους ταυτότητας. Ένας νέος διευθυντής που συμμετείχε στη συνέντευξη δήλωσε: "Σε αυτή τη φάση, στην αρχή της καριέρας μου, αυτό που είναι σημαντικό για μένα είναι τι μπορώ να μάθω, όσον αφορά τις νέες γνώσεις, τις νέες εμπειρίες και τις προκλήσεις που συνδέονται με αυτές. Μεταξύ της υπόθεσης να κερδίζω 1500€ το μήνα κάνοντας μια δουλειά που δεν είναι πολύ ενδιαφέρουσα και δεν αποτελεί πρόκληση από την άποψη των νέων γνώσεων και της υπόθεσης να κερδίζω 1000€ το μήνα κάνοντας μια ενδιαφέρουσα δουλειά, στην οποία μπορώ να μάθω πολλά και να αναπτύξω νέες γνώσεις και ευθύνες, προτιμώ τη δεύτερη υπόθεση. Η ανάπτυξη νέων δεξιοτήτων, σε συνδυασμό με νέες ολοκληρωμένες γνώσεις, θεωρείται επένδυση, η οποία ενισχύει και αυξάνει τα προσόντα και το κεφάλαιο γνώσεων του επαγγελματία.

- **Η κατηγορική ταυτότητα** ενσωματώνει το αίσθημα του ανήκειν, της συμπεριφοράς, των στάσεων ή των παραστάσεων που συνάδουν με τα αναμενόμενα στην εταιρεία ή την επαγγελματική ομάδα. Συνδέεται με την αίσθηση ότι αναγνωρίζεται ότι ανήκει σε γενικότερες κατηγορίες (διευθυντές κ.λπ.). Η επαγγελματική ταυτότητα συνδέεται επίσης με την ιδέα της κατηγορίας του ανήκειν (DUBAR, 2000) και συχνά με την κοινωνικο-επαγγελματική κατηγορία που κατασκευάζει το INSEE. Η κατηγορία συγκεντρώνει ένα σύνολο τυπικών πτυχών της ζωής ενός ορισμένου αριθμού ατόμων που έχουν κάτι κοινό, αυτό που ο Emile Durkheim ονόμασε "τρόπους να πράττουν, να αισθάνονται και να κρίνουν".
- **Η ενοποιητική ταυτότητα** είναι τόσο μια γνωστική όσο και μια συναισθηματική κατασκευή που συνδυάζει την ένταξη (τη διαδικασία με την οποία το άτομο εγγράφεται και συμμετέχει στις δραστηριότητες της κοινωνικοεπαγγελματικής του ομάδας) και την ενσωμάτωση (τους μηχανισμούς ενοποιητικής κατασκευής και εμπλοκής σε μια κοινωνικοεπαγγελματική ή κοινοτική ομάδα).

Οι διαστάσεις αυτές συνδέονται στενά με την κοινωνικο-επαγγελματική επιτυχία, η οποία με τη σειρά της συνδέεται με την ενδο- και διαπροσωπική αξιολόγηση (αυτοεκτίμηση) και με αμυντικούς (μηχανισμοί άμυνας) και προσαρμοστικούς (*αντιμετώπιση*) μηχανισμούς.

XI. Ταυτότητα και μοντέλα προσωπικής και επαγγελματικής επιτυχίας.

²⁹ Ο Ricoeur υιοθέτησε τη θεωρία της ικανότητας του Amartya Sen στο P. *Les parcours de reconnaissance*, Paris, Stock, 2004. Χρησιμοποιεί αυτή την έκφραση της "αναγνώρισης της ικανότητας" (που συνδέεται με την "ικανότητα").

Κάθε άνθρωπος φιλοδοξεί να πετύχει αυτό που είναι σημαντικό γι' αυτόν. Ωστόσο, δεν πραγματοποιούνται αυτόματα όλες οι φιλοδοξίες. Η διαδικασία με την οποία ένα άτομο καθίσταται ικανό συνδέεται με την αυτοαξιολόγηση³⁰ και την εξωτερική αξιολόγηση. Από την *ανατροφοδότηση*, το άτομο αντιδρά στον τρόπο με τον οποίο οι άλλοι το κρίνουν και αναθεωρεί τις δικές του εκτιμήσεις- στη συνέχεια, εντοπίζει τις αδυναμίες και τα δυνατά του σημεία. Οι αδυναμίες γίνονται δυνάμεις, μέσω της αυτοανάπτυξης, της μάθησης και της αυτοδιόρθωσης, της δοκιμής και του λάθους. Η επιτυχία³¹ όμως δεν συνδέεται μόνο με το αίσθημα ικανότητας- προκύπτει από τη σύνθεση μεταξύ της αντιλαμβανόμενης αξίας (αυτοεκτίμηση), της αντιλαμβανόμενης πρόκλησης (πολυπλοκότητα) που συνδέεται με την ευθύνη (φύση και πολυπλοκότητα των καθηκόντων), των δεξιοτήτων (γνώσεις, τεχνογνωσία, διαπροσωπικές δεξιότητες), της *αντιμετώπισης* και της ανθεκτικότητας. Σε αυτή τη σύνθεση προστίθεται η εκτίμηση και οι πρακτικές λεπτομέρειες της διαχείρισης της καριέρας του καθενός. Όμως, οι διαδικασίες αυτές δεν είναι ανεξάρτητες από το πλαίσιο και τις συνθήκες εργασίας, οι οποίες μπορεί να επιδεινωθούν σε σημείο που να προκαλέσουν σοβαρά προβλήματα υγείας, οδηγώντας μερικές φορές ακόμη και στην αυτοκτονία.

Ο Dubar (2000) θεωρεί ότι το άτομο, συμπεριλαμβανομένων των επαγγελματιών του δραστηριοτήτων, ταυτίζεται με εξιδανικευμένα πρόσωπα ή χαρακτήρες (ήρωες, σοφούς κ.λπ.). Στο σημερινό πλαίσιο, τίθεται το ερώτημα "με ποιους ήρωες, με ποια μοντέλα αναφοράς ταυτίζονται οι διάφοροι επαγγελματίες;". Η αναπαράσταση της επιτυχίας και των επαγγελματικών επιτευγμάτων είναι μια ατομική νοητική κατασκευή με συλλογικές επιπτώσεις και αλληλεπιδράσεις. Στην κατασκευή αυτή, το άτομο λαμβάνει υπόψη τις ανάγκες του, τα προσωπικά του σχέδια, τις εκπαιδευτικές αναφορές, τα προσόντα και την κουλτούρα στην οποία έχει αναπτυχθεί ως άτομο. Αυτή η νοητική κατασκευή έχει χαρακτηριστικά που συνδέονται στενά με την αναπαράσταση του εαυτού μας, ως επαγγελματία, σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο, μια συγκεκριμένη κοινωνική πραγματικότητα (επιχείρηση, οικονομία, παγκοσμιοποίηση, απαιτήσεις ανταγωνιστικότητας, αστάθεια ή επισφάλεια της απασχόλησης). Η ανάγκη διαχείρισης της αβεβαιότητας και των απαιτήσεων (λειτουργία, ευθύνες) συνδέεται άμεσα με δεξιότητες που το υποκείμενο έχει ήδη αποκτήσει ή θα πρέπει να αναπτύξει γρήγορα.

Η πρόταση ενός μοντέλου προσωπικής και επαγγελματικής επιτυχίας μπορεί να φαίνεται αμφισβητήσιμη και ριψοκίνδυνη. Μπορεί να επικριθεί ότι αποτελεί μέρος μιας διαδικασίας εξιδανίκευσης και κανονιστικής νομιμοποίησης, η οποία ενδέχεται να απομακρύνει τον κοινωνικό φορέα από τις πραγματικές ανάγκες της δράσης. Ωστόσο, μπορεί να αποδειχθεί ότι αυτή η διαδικασία εξιδανίκευσης λειτουργεί, σε διαφορετικό βαθμό, σε όλους τους κοινωνικούς φορείς, βασιζόμενη σε διάφορα συστήματα αξιών και πεποιθήσεων (θρησκευτικά, πολιτικά, φιλοσοφικά κ.λπ.). Επιπλέον, η διαδικασία αυτή αλληλεπιδρά με την αντίστροφη δυναμική των πραγματιστικών υλοποιήσεων. Στην καθημερινή ζωή, υπάρχει ένα

³⁰ Ορισμένοι πληθυσμοί, με μικρή εκπαίδευση, δυσκολεύονται να κάνουν ένα βήμα πίσω από τον εαυτό τους και, ως εκ τούτου, δεν μπορούν να χρησιμοποιήσουν αποτελεσματικά τις δεξιότητες αυτοαξιολόγησής τους.

³¹ Η επιτυχία είναι προφανώς συνάρτηση του οικονομικού και κοινωνικού πλαισίου, καθώς και της επάρκειας εκείνων που θέτουν τους στόχους, συχνά με αυθαίρετα κριτήρια.

συνεχές πηγαινέλα μεταξύ της *εξιδανίκευσης των* πρακτικών και της πρακτικής των ιδανικών, μέσω σχεδίων, ονείρων, της έντασης της υλοποίησης. Επιπλέον, ο κοινωνικός δράστης θα χρησιμοποιήσει *προσαρμοστικές συμπεριφορές (βιο-ψυχο-κοινωνικές)* που μπορούν να τον οδηγήσουν να αλλάξει τη συμπεριφορά του, τις αξίες αναφοράς του και την αναπαράσταση που κάνει για τον εαυτό του σε μια κατάσταση. Όμως, αυτές οι συμπεριφορές, που του επιτρέπουν να υιοθετήσει τις προδιαγεγραμμένες και κοινωνικά αναμενόμενες ταυτότητες, θα έρθουν αντιμέτωπες με την εξίσου καθοριστική ανάγκη για εσωτερική και εξωτερική αξιολόγηση και *αναγνώριση*.

Αυτές οι τέσσερις διαδικασίες (*εξιδανίκευση, υλοποίηση, προσαρμογή και αναγνώριση*) παίζουν σημαντικό ρόλο στην κατασκευή και διατήρηση της επαγγελματικής ταυτότητας, καθώς και της προσωπικής ταυτότητας.

Συμπέρασμα

Την ώρα που γράφονται αυτές οι γραμμές, μια αποστολή του AFP μας ενημερώνει ότι "το Δικαστήριο Κοινωνικής Ασφάλισης (TASS) της Ναντέρ μόλις καταδίκασε τη Renault για "ασυγχώρητη υπαιτιότητα" στην αυτοκτονία του Antonio B, ενός 39χρονου μηχανικού ηλεκτρονικών υπολογιστών, ο οποίος έπεσε από τον 5ο όροφο του κεντρικού κτιρίου του Τεχνοκέντρου της Renault στο Guyancourt (Yvelines), στις 20 Οκτωβρίου 2006. Η οικογένειά του θεώρησε ότι η Renault δεν είχε τηρήσει τις υποχρεώσεις της όσον αφορά την ασφάλεια και ότι το επαγγελματικό άγχος στο οποίο είχε υποβληθεί ο εργαζόμενος είχε συμβάλει άμεσα στην πράξη του.

Η κ. B., χήρα του Antonio B. δήλωσε: "Είναι μεγάλη ανακούφιση, είναι μεγάλη ικανοποίηση μετά από τρία και πλέον χρόνια μάχης. Επιτέλους αποδόθηκε δικαιοσύνη στον σύζυγό μου. Αναγνωρίζουν τι υπέστη, τι υπέμεινε εξαιτίας της Renault. Ελπίζω ότι αυτό θα είναι ένα ισχυρό μήνυμα προς όλες τις εταιρείες που θυσιάζουν τα πάντα στο βωμό της κερδοφορίας, και για τους εργαζόμενους να γνωρίζουν ότι η δικαιοσύνη είναι με το μέρος τους. Δεν είναι μόνο οι περιπτώσεις που καλύπτονται από τα μέσα ενημέρωσης, υπάρχουν παντού άνθρωποι που καταρρέουν. Αυτό είναι ένα ισχυρό μήνυμα που πρέπει να τους πούμε: "σηκώστε τα κεφάλια σας".

Από την πλευρά της, η Rachel S., δικηγόρος της οικογένειας, δήλωσε. "Αυτό που ελπίζω είναι να γίνει επιτέλους αποδεκτό ότι οι άνθρωποι πρέπει να επανέλθουν στο επίκεντρο όλων των αποφάσεων. Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να σταματήσουμε να επικαλούμαστε την ευαλωτότητα των ανθρώπων για να εξηγήσουμε τις πράξεις τους.

"Ανάλογα με το αν είσαι ισχυρός ή δυστυχισμένος, οι δικαστικές αποφάσεις θα σε κάνουν λευκό ή μαύρο" έγραψε ο La Fontaine στο "Les animaux malades de la peste". Ευτυχώς, αυτό δεν ισχύει πάντα. Η απόφαση του TASS τιμά τη δικαιοσύνη, αλλά επιβεβαιώνει επίσης την ανάγκη να αρνηθούμε την αδικία από όπου κι αν προέρχεται. Ο Max GALLO έχει ήδη πει, στο μυθιστόρημά του *L'oiseau des origines* (Παρίσι, Laffont, 1974): "Είναι πάντα η άρνηση που μας γεννάει. Ήθελα να προχωρήσω περισσότερο στην άρνηση γιατί ανακάλυψα ότι είναι η κατάκτηση του εαυτού μας και του άλλου" (1974). Ο Alain TOURAINE επιβεβαίωσε επίσης τη σημασία της εναντίωσης, μέσα και μέσω των κοινωνικών κινημάτων: "Είναι η χειρονομία της άρνησης, της αντίστασης, που δημιουργεί το υποκείμενο" (1993). Το γεγονός ότι η ταυτότητα μπορεί να διεκδικηθεί μέσω της αντίθεσης είναι ενδιαφέρον, τουλάχιστον

στο βαθμό που ο ηθοποιός έχει τα μέσα να ελέγξει τα συναισθήματα και τις ανησυχίες του, όπου μπορεί να ζήσει τις συγκρούσεις του χωρίς να καταστρέψει τον εαυτό του, όπου μπορεί να δώσει νόημα στις διεκδικήσεις του χωρίς να χαθεί στη βία, κάτι που δεν είναι πάντα εύκολο σε καταστάσεις ακραίων περιορισμών.

Βρίσκουμε εδώ τον τρόπο με τον οποίο ο George H. MEAD (1934, μτφρ. 2006), πατέρας του συμβολικού κονστρουκτιβισμού, αναδεικνύει την αντίθεση μεταξύ του (αυθόρμητου) "εγώ" και των "εαυτών" (συμβατικές μορφές κοντά στις κοινωνικές ταυτότητες): "Σε ορισμένους τομείς το άτομο μπορεί να διεκδικήσει τον εαυτό του. Ορισμένα δικαιώματα αναγνωρίζονται εντός (ορισμένων) ορίων. Όταν όμως η ένταση γίνεται πολύ μεγάλη, τα όρια αυτά δεν τηρούνται πλέον και το άτομο επιβάλλεται με βίαιο τρόπο" (ό.π., σ. 269). Θα μπορούσε κανείς να προσθέσει εδώ ότι η βία μπορεί να στρέφεται κατά των άλλων αλλά και κατά του εαυτού μας. Φυσικά, μπορεί να είναι το αποτέλεσμα μιας εξέγερσης ενάντια στην αδικία, την περιφρόνηση, την άρνηση της αξιοπρέπειας του ατόμου από τους άλλους κ.ά. Αλλά μπορεί επίσης να συνδέεται με το αίσθημα του θύματος. Μπορεί όμως να συνδέεται και με το αίσθημα της αυτο-υπεροχής, που νομιμοποιείται από το γεγονός ότι κάποιος ανήκει σε μια υποτιθέμενη ανώτερη ομάδα (ρατσισμός, σεξισμός κ.λπ.). Αλλά όταν αυτό το αίσθημα ανωτερότητας, αυτή η επιθυμία για επιβεβαίωση, μέσα στην ομάδα, "βρίσκει μια λειτουργική έκφραση, γίνεται απολύτως νόμιμη. Αυτή η δύναμη μας κάνει αποτελεσματικούς. Το να μπορεί κανείς να διεκδικεί τον εαυτό του με όλη του την πρωτοτυπία, αυτό είναι το επιθυμητό" (ό.π., σ. 267). Ο Axel HONNETH με τη σειρά του συμφωνεί με τον MEAD, όταν μιλάει για το γεγονός ότι "το δυναμικό της ατομικότητας απελευθερώνεται μέσω της αύξησης των νομικά κατοχυρωμένων χώρων ελευθερίας" (*The struggle for recognition*, 2008, 102). Ας σημειώσουμε παρεμπιπτόντως τη διαφορά με τον τίτλο του τελευταίου βιβλίου του Paul RICOEUR: *Parcours de la reconnaissance* (2004). Ο Honneth στηρίζεται στη θεωρία του Hegel για τον αγώνα της αναγνώρισης (*Η φαινομενολογία του πνεύματος*, 1807, πρόσφατη γαλλική μετάφραση, 2006), ενώ ο Ricoeur ξεδιπλώνει τις πολλαπλές σημασίες της αναγνώρισης.

Ο SAINSAULIEU³² στηρίζεται επίσης στην εγελιανή διαλεκτική του αφέντη και του σκλάβου για να κατανοήσει και να εξηγήσει τη δυναμική της ταυτότητας των εργατών. Σύμφωνα με τον Χέγκελ, είναι η επιθυμία για ένα αντικείμενο που θεμελιώνει την αρχή της διαλεκτικής που οδηγεί στην αναγνώριση του εαυτού. Κατά τη διάρκεια αυτής της κίνησης της επιθυμίας προς το πράγμα, το υποκείμενο συναντά την ανταγωνιστική επιθυμία ενός άλλου υποκειμένου. Τότε λαμβάνει χώρα μια "μάχη μέχρι θανάτου" μεταξύ δύο απόλυτων επιθυμιών. Για να αναγνωριστεί κάποιος, πρέπει να ξεχάσει τη δική του επιθυμία για αναγνώριση, προκειμένου να αποδεχτεί την επιθυμία του άλλου. Ο Sainsaulieu χρησιμοποιεί αυτό το μοντέλο για να δείξει ότι η συγκρότηση της ατομικής ταυτότητας είναι βαθιά ενσωματωμένη στις κοινωνικές (συμπεριλαμβανομένων των επαγγελματικών) σχέσεις. Το υποκείμενο μπορεί να αναγνωριστεί (και να αναγνωρίσει τον εαυτό του) βγαίνοντας νικητής

³² Στον Sainsaulieu (1977) βλέπε ολόκληρο το κεφάλαιο 8 (συλλογικές ταυτότητες και αυτοαναγνώριση στον εργασιακό χώρο, σσ. 302-343), αλλά ειδικότερα την "επαναδιατύπωση του εγελιανού σχήματος της αυτοαναγνώρισης", σσ. 319 επ,

από αυτόν τον αγώνα, αποκτώντας τα μέσα εξουσίας που του επιτρέπουν να ξεφύγει από τις θέσεις αποξένωσης. "Μια ολόκληρη κοινωνιολογία της εξουσίας να είσαι ο εαυτός σου θα μπορούσε έτσι να αναπτυχθεί για την καλύτερη κατανόηση των κοινωνικών συνθηκών της διαμόρφωσης των ταυτοτήτων" (1977, σ. 327).

Αντίθετα, για τον Paul Ricoeur, αυτή η ανάγκη αντιμετώπισης της σύγκρουσης προκειμένου να την ξεπεράσουμε ελαχιστοποιείται, προς όφελος της σχέσης μεταξύ δράσης, ορθολογικής ικανότητας και πολλαπλών αναγνωρίσεων. Σύμφωνα με αυτόν, η αναγνώριση της ταυτότητάς μου από τον εαυτό μου ή από τους άλλους μπορεί να μελετηθεί με όρους μιας διαδρομής (γλωσσικής, φιλοσοφικής ή ψυχολογικής). Προτείνει την αλληλουχία των διαφόρων σημασιών της αναγνώρισης: από την *αναγνώριση ως ταυτοποίηση* (αναγνωρίζω κάτι ή κάποιον, την ταυτότητά του) στην *αναγνώριση ως ευγνωμοσύνη* (είμαι ευγνώμων για τον τρόπο που με υποδέχονται, δίνω ή λαμβάνω αξία κ.λπ.), μέσω της *αυτοαναγνώρισης* (κατασκευή ή ανακατασκευή ταυτότητας, οικειοποίηση δυνατοτήτων³³) και της αμοιβαίας *διυποκειμενικής αναγνώρισης* (αγάπη, δικαίωμα και κοινωνική εκτίμηση)³⁴.

Τούτου λεχθέντος, το μείζον ζήτημα είναι η σύγχυση μεταξύ εξατομίκευσης³⁵ και ατομικισμού, η οποία έχει ανακτηθεί από τον φιλελεύθερο καπιταλισμό και η οποία δημιουργεί "αυτοκόπωση" σύμφωνα με την έκφραση του Alain EHRENBURG (1998), με την κατάθλιψη να κυριαρχεί ως αποτέλεσμα θεσμικών ή σχεσιακών περιορισμών, ως αποτέλεσμα μιας γενικής πίεσης για την επίτευξη της αυτοπραγμάτωσης (η οποία έχει γίνει ιδεολογία). Αυτή η σύνδεση μεταξύ της επαγγελματικής υγείας και των ορίων της ιδεολογίας της επιτυχίας μπορεί να φανεί, για παράδειγμα, στην ανάλυση του βιβλίου του Axel Honneth³⁶ "Καπιταλισμός και αυτοεκπλήρωση: τα παράδοξα της εξατομίκευσης". Ακολουθώντας τον Simmel (1983), αναφέρει ότι η έννοια της εξατομίκευσης εφαρμόζεται σε τέσσερα διαφορετικά φαινόμενα: 1. την εξατομίκευση των προσωπικών διαδρομών- 2. την αυξανόμενη απομόνωση των δρώντων (σε μια κοινωνία περιφρόνησης ή αδιαφορίας)- 3. την αυξημένη ικανότητα για αναστοχασμό- 4. την αύξηση της ικανότητας για αναστοχασμό. Η επιβεβαίωση της μεγαλύτερης αυθεντικότητας (2006, σ. 308).

Μπορούμε επομένως να δούμε ότι η εξατομίκευση, η οποία συνήθως συνδέεται με την υποκειμενοποίηση, την εξατομίκευση του ατόμου και την οικοδόμηση της προσωπικής του ταυτότητας, τρέφεται διαρκώς από αντιφατικές ταυτίσεις, οι οποίες αρχικά υιοθετούνται με την έννοια της βελτιστοποίησης των εμπειριών, αλλά τις οποίες το υποκείμενο θα πρέπει στη συνέχεια να εγκαταλείψει προκειμένου να συνεχίσει να αισθάνεται τον εαυτό του ή προκειμένου να επανεκκινήσει ένα σχέδιο που το υποχρεώνει να μεταμορφωθεί για να γίνει άλλο.

Στην παρούσα κατάσταση κρίσης, η οποία είναι πιθανό να παραταθεί, δεν μπορούμε "να συμβιβαστούμε με έναν μανιχαϊστικό λόγο στον οποίο οι "κακοί" θα έκαναν τα πάντα για να μονοπωλήσουν τον πλούτο και οι "καλοί" θα στερούνταν συστηματικά- ή στον οποίο οι

³³ Πράγματι, ο Ricoeur βασίζεται στο έργο του Amartya Sen, όπως κάνουμε κι εμείς εδώ, λαμβάνοντας υπόψη τη θεωρία των "δυνατοτήτων".

³⁴ Ο Ricoeur δανείζεται ρητά αυτή την τριλογία από τον Honneth (2004, σ. 295).

³⁶ Honneth, 2006, σ. 305 - 323.

"τεμπέληδες, αχρείοι κακοποιοί" θα έπαιρναν μόνο αυτό που τους αξίζει και οι "γενναίοι εργαζόμενοι" θα ανταμείβονταν για τις προσπάθειές τους" (Vincent de GAULEJAC και Isabel TABOADA-LEONETTI, 1994, σ. 112). Επομένως, είναι σημαντικό να κρατάμε μια απόσταση από τη διατύπωση στιγματιστικών απόψεων. Είδαμε πώς οι διαδικασίες ταυτότητας εισβάλλουν συνεχώς σε παράδοξες αλλά αναγκαίες αντιφάσεις που καθοδηγούν τον τρόπο ζωής μας.³⁷

Βιβλιογραφία.

- ALMEIDA, P., Rebelo, G., *A era da competência, um novo paradigma para a Gestão de Recursos Humanos e Direito do Trabalho* Lisboa, Editora RH, 2004,
- ANTOINE, J. *Valeurs de Société et Stratégies des Entreprises*, Paris, Presse Universitaire de France, 1996,
- ANTUNES, S., Personalidade e sucesso profissional, στο *Emprego e Carreiras* suplemento do *Semanário Expresso*, Novembro, Lisboa, 2006, (σ.8-9), 2006,
- BEAUVOIS Jean-Léon. *La Psychologie quotidienne*. Παρίσι, Presses Universitaires de France, 1984,
- BELLIER Suzanne *Le savoir-être dans l'entreprise. Utilité en gestion des ressources humaines*, Παρίσι, Vuibert, 2004,
- BERGER Peter, LUCKMANN Thomas - *The Social Construction of Reality*- London, Doubleday, 1966- *La construction sociale de la réalité*- Paris, Méridiens Klincksieck, 1986,
- ,
BERLIN, Isaiah *Four essays on liberty*, 2η έκδοση, Λονδίνο, Oxford University Press, 1969,
- BETTELHEIM, Bruno - "Ατομική και μαζική συμπεριφορά σε ακραίες καταστάσεις. *Journal of Abnormal and social Psychology*, 38, σ. 417-452,
- BETTELHEIM, Bruno - *Επιβιώνοντας*, Παρίσι, Laffont, 1979,
- BOUQUET Brigitte - "Επαγγελματική ταυτότητα", στο BARREYRE J.-Y., BOUQUET B. (Διευθυντές) - *Nouveau dictionnaire critique d'action sociale*- Paris, Bayard, 2006,
- BOUTINET Jean-Pierre *L'anthropologie du projet*, Paris PUF, 1990,
- BRUNER Jérôme S., TAGIURI, Renato Η αντίληψη των ανθρώπων, στο G. Lindzey (επιμ.), *Handbook of social psychology*, τόμ. 2, Cambridge, Addison Wesley, 1954. Σελ. 634-654,

³⁷ Σύμφωνα με τον Honneth, με βάση τον Anthony GIDDENS (1987), μια αντίφαση είναι παράδοξη όταν, μέσω της επιδιωκόμενης πραγματοποίησης μιας πρόθεσης, η πιθανότητα να πραγματοποιηθεί αυτή η πρόθεση μειώνεται στην πραγματικότητα (2006, σ. 286-287).

- CAMILLERI Carmel, KASTERSZTEIN Joseph, LIPIANSKY Edmond-Marc, MALEWSKA-PEYRE Hanna, TABOADA-LEONETTI Isabelle και VASQUEZ Ana *Stratégies identitaires* ; Paris, PUF, 1990a, 232 σελ. (Coll. Psychologie d'aujourd'hui),
- CAMILLERI Carmel " Identité et gestion de la disparité culturelle : essai d'une typologie " στο CAMILLERI Carmel, KASTERSZTEIN Joseph, LIPIANSKY Edmond-Marc, MALEWSKA-PEYRE Hanna, TABOADA-LEONETTI Isabelle et VASQUEZ Ana *Stratégies identitaires* ; Paris, PUF, 1990a, 232 σελ. (Coll. Psychologie d'aujourd'hui). 1990β, σ. 85-110,
- CASTEL Robert - "De l'indigence à l'exclusion : la désaffiliation"- στο DONZELOT Jacques - *Face à l'exclusion. Le modèle français*, Παρίσι, Editions Esprit, 1991,
- CAUSER, Jean-Yves, DURAND Jean Pierre & William GASPARINI *Les identités au travail. Ανάλυση και αντιπαραθέσεις*. Τουλούζη, Octares, 2009,
- CHEVRIER J., FORTIN G., LEBLANC R., THEBERGE M. - "La construction du style d'apprentissage", στο *Éducation et francophonie. Revue scientifique virtuelle*, 2000, XXVIII (1) (Βλ. στο Διαδίκτυο: <http://www.acelf.ca/revue>),
- CHOSSUDOVSKY M. - *A Globalização da Pobreza e a Nova Ordem Mundial*- Lisboa, Editorial Caminho, 2003,
- CLOUTIER Richard, GOSSELIN Pierre, TAP Pierre - *Psychologie de l'enfant* ; 2° édition, Montréal, Gaëtan Morin Éditeur, 2005,
- CODOL Jean-Pierre - *Παρόμοιο και διαφορετικό. Recherche sur la quête de la similitude et de la différence sociale* ; Aix-en-Provence, Université de Provence, 1979 (Thèse d'Etat),
- CODOL Jean-Pierre - " La quête de la similitude et de la différenciation sociale. Une approche cognitive du sentiment d'identité", στο TAP Pierre - *Identité individuelle et personnalisation*, Τουλούζη, Privat, 1980, σ. 162-181,
- CODOL Jean-Pierre - "Κοινωνική διαφοροποίηση και μη διαφοροποίηση", στο TAJFEL H. (Διεύθυνση) - *The Social Dimension*, Cambridge/Paris, Cambridge University Press/Maison des Sciences de l'Homme, 1984,
- CRENNER Emmanuelle " Être retraité : quelle identité après le travail ? *Économie et statistique*, αριθ. 393 - 394, 2006, σ. 41 - 60,
- DESROSIERES Alain, GOY A., THEVENOT Laurent - "L'identité sociale dans le travail statistique. La nouvelle nomenclature des professions et catégories socioprofessionnelles", στο *Économie et Statistique*, αριθ. 152, Φεβρουάριος 1983, σ. 55-81,
- DORON Roland και PAROT Françoise *Dictionnaire de Psychologie*, Παρίσι, PUF, 1990,
- DRUCKER Peter - *Management Challenges for the 21st Century*, Νέα Υόρκη, Harper Collins Publishers Inc, 1999,

- DUBAR Claude - *La socialisation* ; Paris, Armand Colin, 1991 ; 2η έκδοση, 2002,
- DUBAR Claude - *La crise des identités. L'interprétation d'une mutation* ; Παρίσι, PUF, 2000,
- DWORKIN, Ronald *Παίρνοντας τα δικαιώματα στα σοβαρά*. Παρίσι, PUF, 1995,
- EHRENBERG Alain - *La fatigue d'être soi, Dépression et Société* Paris, Odile Jacob, 1998,
- ERIKSON Erik H. - *Childhood and society*- York, Norton, 1950, (8) (μτφρ. *Enfance et société*, 1950 Neuchâtel, D & N.),
- ERIKSON Erik H., NASS Joseph (μτφρ.), LOUIS-COMBET Claude (μτφρ.) - *Εφηβεία και κρίση: η αναζήτηση της ταυτότητας*, Παρίσι, Flammarion, 1972, 348 σ. (Coll. Champs, αριθ. 60),
- ESPARBÉS-PISTRE Sylvie, SORDES-ADER Florence και TAP Pierre - "Stratégies de personnalisation et appropriation des compétences à l'adolescence: différences entre garçons et filles", στο LESCARRET O. LEONARDIS M. (de) (Eds.) - *Séparation des sexes et compétences*- Paris, L'Harmattan, 1996, σ. 247-277,
- GAULEJAC Vincent de και TABOADA-LEONETTI Isabel *La lutte des places- Insertion et désinsertion*, Παρίσι, Ed. de l'Épi, 1994,
- GAULLIER Xavier "Emploi, retraites et cycles de vie. *Retraite et Société*, n° 37, Παρίσι, La Documentation Française, 2002, σ. 166 - 207,
- GAULLIER Xavier *Le temps des retraites. Les mutations de la Société salariale*. Παρίσι, Seuil, 2003,
- GIDENS Anthony *Το Σύνταγμα της κοινωνίας. Στοιχεία μιας θεωρίας δόμησης*. Παρίσι, PUF, 1987,
- HALBWACHS Maurice *La mémoire collective*, Παρίσι, PUF, 1950,
- HEGEL Georg W.F. *Φαινομενολογία του πνεύματος* (αρχική έκδοση, 1807) Παρίσι, Vrin (μετάφραση B. Bourgeois), 2006,
- HONESS Terry M., YARDLEY, Krysia, *Self and Identity: Perspectives across the Lifespan*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge & Kegan Paul, 1987. (Βλέπε επίσης Amazon Kindle Edition, 2007),
- HONNETH Axel *Η κοινωνία της περιφρόνησης. Προς μια νέα κριτική θεωρία*. Παρίσι, La Découverte, 2006α,
- HONNETH Axel " L'autonomie décentrée " στο F. Gaillard, J. Poulain και R. Schusterman *La modernité en questions. Από τον Richard Rorty στον Jürgen Habermas*. Paris, Cerf, 2006b,
- HONNETH Axel *La lutte pour la reconnaissance*, Paris, Cerf, 2008,
- HUTEAU Michel - *Γνώση και προσωπικότητα. La dépendance-indépendance à l'égard du champ* ; Paris, Laboratoire de Psychologie différentielle, 1981, (Διατριβή),

HUTEAU Michel. - *Les conceptions cognitives de la personnalité*, Παρίσι, PUF, 1985,

HUTEAU Michel - *Γνωστικό στυλ και προσωπικότητα. La dépendance-indépendance à l'égard du champ* ; Lille, Presses universitaires de Lille, 1987,

JANET Pierre *L'évolution psychologique de la personnalité*. (1929) Πλήρης απολογισμός των διαλέξεων που δόθηκαν το 1929 στο Collège de France σύμφωνα με τις στενογραφικές σημειώσεις που αναθεώρησε ο Miron Esptein. Βιβλίο με δυνατότητα λήψης! 1η έκδοση: Παρίσι, Éditions Chahine, 1929. Επανέκδοση του κειμένου: Παρίσι: La Société Pierre Janet με την υποστήριξη του CNRS, 1984, 327 σελ. ,

KELMAN, Herbert C. "Συμμόρφωση, ταύτιση και εσωτερίκευση: τρεις διαδικασίες αλλαγής στάσεων". *Journal of Conflict Resolution*, 2, αρ. 1 (1958): 51-60,

KOGAN N *Cognitive Styles in Infancy and Early Childhood*, Hillsdale, NJ, Erlbaum, 1976,

KOLB David A. *Βιωματική μάθηση. Η εμπειρία ως πηγή μάθησης και ανάπτυξης*, Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice Hall, 1984,

LAGACHE Daniel " La psychologie : conduite, personnalité, groupe " στο Coll. *Somme de médecine contemporaine*. Παρίσι, Edition Médicale, 1951,

LEBOVICI Serge - "Le psychanalyste et l'étude des interactions précoces"- στο *Revue française de Psychanalyse*, 1985, τόμος 49, σ. 1307-1329,

L'ECUYER René - *Le concept de soi* ; Paris, PUF, 1978,

L'ECUYER René - "Les transformations de l'identité personnelle à travers l'évolution du concept de soi chez les adultes et les personnes âgées"- στο TAP Pierre (Editor) - *Identité individuelle et personnalisation*- Toulouse, Privat, 1980, σ. 53-60,

L'ECUYER René - "The development of self-concept through the life span" στο LYNCH M. D., NOREM-HEBEISEN A. A., GERGEN K. J. (Συντάκτες) - *Αυτοαντίληψη. Advances in theory and research*- Cambridge (Massachusetts), Ballinger, 1981, σσ. 200-218,

L'ECUYER René - *Le développement du concept de soi, de l'enfance à la vieillesse*- Montréal, Presses Universitaires de Montréal, 1994,

LEHALLE Henri - *Psychologie des adolescents* ; Paris, PUF, 1995,

LEYENS Jacques Philippe *Sommes-nous-nous tous des psychologues ?* Βρυξέλλες, Mardaga, 1983 ,

LEYENS Jacques Philippe, BEAUVOIS Jean Léon *Κοινωνική ψυχολογία. L'ère de la cognition*, τόμος 3, Presses Universitaires de Grenoble, 1997,

LIPIANSKY Edmond-Marc - " Identité subjective et interaction " ; στο CAMILLERI Carmel, KASTERSZTEIN Joseph, LIPIANSKY Edmond-Marc, MALEWSKA-PEYRE Hanna,

- TABOADA-LEONETTI Isabelle et VASQUEZ Ana *Stratégies identitaires* ; Paris, PUF, 1990, (Coll. Psychologie d'aujourd'hui) σ. 173 - 211,
- LIPIANSKY, Edmond-Marc, TABOADA-LEONETTI Isabelle, VASQUEZ Ana, "Introduction à la Problématique de l'identité", στο CAMILLERI Carmel, KASTERSZTEIN Joseph, LIPIANSKY Edmond-Marc, MALEWSKA-PEYRE Hanna, TABOADA-LEONETTI Isabelle και VASQUEZ Ana *Stratégies identitaires* ; Paris, PUF, 1990, (Coll. Psychologie d'aujourd'hui) σ. 7-26,
- LORENZI-CIOLDI Fabio - "Discrimination between self and others and social categorisation", στο *Revue internationale de Psychologie sociale*, ειδικό τεύχος *Dynamique personnelle et identités sociales*, Toulouse, Privat, 1988, n° 2, σελ. 239 - 256,
- MALEWSKA-PEYRE Hanna, TAP Pierre (Eds.) - *La socialisation de l'enfance à l'adolescence* ; Paris, PUF, 1991,
- MALRIEU Philippe - *Les émotions et la personnalité de l'enfant* ; Paris, Vrin, 1967,
- MALRIEU Philippe - " Genèse des conduites d'identité " ; στο Pierre TAP (Editor) - *Identité individuelle et personnalisation* ; Toulouse, Privat, 1980 ; 2η έκδοση, 1986, σ. 39-51 (Coll. Sciences de l'homme),
- MALRIEU Philippe - "Milieux sociaux et genèse de la personne"- στο *Enfance*, ειδικό τεύχος *Hommages à René Zazzo*, 1996, αριθ. 2, σ. 134-142,
- MALRIEU Philippe - *La construction du sens dans les dires autobiographiques*. Τουλούζη, Erès, 2003,
- MARCIA, James E. "Ταυτότητα και αυτοανάπτυξη" Στο Richard Lerner, Anne Peterson, και Jeanne Brooks-Gunn eds. *Εγκυκλοπαίδεια της εφηβείας* (τόμος 1). Νέα Υόρκη: Garland, 1991,
- MASSONNAT Jean, PERRON Jacques. - Pour une approche multidimensionnelle de l'identité de la personne" *Psychologie française*, 1990, volume 35, n° 1, pp. 7-15,
- MEAD Georges H. - *Νους, εαυτός και κοινωνία από τη σκοπιά ενός κοινωνικού συμπεριφοριστή*, (1^ο έκδοση 1934)- *Ο νους, ο εαυτός και η κοινωνία*. Paris, PUF, Le lien social, 434 σελ., 2006,
- MONTEFIORE Alan "Προσωπική ταυτότητα και πολιτισμική ταυτότητα" στο F. Gaillard, J. Poulain και R. Schusterman *La modernité en questions. Από τον Richard Rorty στον Jürgen Habermas*. Paris, Cerf, 2006, σ. 211-229,
- MUSSEN Paul - "La formation de l'identité"- στο TAP Pierre (Editor) - *Identité individuelle et personnalisation*- Toulouse, Privat, 1980, σ. 12-21,
- NALLET F., EVEQUOZ G. - "Compétence et orientation professionnelle"- στο BELLIER Suzanne (Editor) - *Compétences en action*- Paris, Editions Liaisons, 2000,

- OUBRAYRIE Nathalie, SAFONT Claire, TAP Pierre - " Identité personnelle et intelligence sociale. A propos de l'estime de soi sociale", στο *Cahiers internationaux de Psychologie sociale*, Liège, 1991, αρith. 9-10, σ. 63-76,
- PERCHERON Annie - *L'univers politique des enfants* ; Paris, Fondation Nationale des Sciences Politiques/Armand Colin, 1974,
- PINOL-DOURIEZ Monique - *Bébé agi - bébé actif. Η ανάδυση του συμβόλου στην οικονομία της αλληλεπίδρασης*, Παρίσι, PUF, 1984,
- RAWLS John *Théorie de la Justice* Paris, Seuil, Points, 2009,
- RASMUSSEN David "Επανεξετάζοντας την υποκειμενικότητα. Η αφηγηματική ταυτότητα και ο εαυτός" στο F. Gaillard, J. Poulain και R. Schusterman *La modernité en questions. Από τον Richard Rorty στον Jürgen Habermas*. Paris, Cerf, 2006, σ. 253 -263,
- RICOEUR Paul *Parcours de la reconnaissance. Τρεις μελέτες* Παρίσι, Stock/Gallimard, folio Essais, 2004,
- RICOEUR Paul *Soi-même comme un autre*, Paris, Seuil Points Essais, 1990,
- ROGERS Carl Ransom - *The client-centered Therapy*- Boston, Houghton Mifflin, 1951,
- SAINSAULIEU Renaud - *L'identité au travail* ; Paris, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1977 ; 3η έκδοση,
- SEN Amartya, *Ταυτότητα και βία. Η ψευδαίσθηση της μοίρας*. Παρίσι, Odile Jacob, 2006,
- SEN Amartya, *Rethinking Inequality* Paris, Seuil, 1992,
- SIMMEL Georg "Individualismus", στο *Schriften zur Sociologie. Eine Auswahl*, Φρανκφούρτη, 1983, σ. 267-274. (όπως αναφέρεται στο Honneth, 2004),
- SORDES Florence, Esparbès Sylvie, Tap Pierre " Contrôle de soi et stratégies de développement : le coping en question ". *Ψυχολογία και Εκπαίδευση (Γαλλική Ένωση Σχολικών Ψυχολόγων)*, 16, 81-96. (Διαθέσιμο www.pierretap.com έγγραφο αριθ. 112),
- TAP Pierre Relations interpersonnelles et genèse de l'identité *Annales de l'UTM. Homo XVIII*, 7-43, 1979 (Διαθέσιμο www.pierretap.com έγγραφο αριθ. 30),
- TAP Pierre (Επιμέλεια) - *Identité individuelle et personnalisation* ; Τουλούζη, Privat, 1980a ; 2η έκδοση, 1986, 490 σελ. (Coll. Sciences de l'homme), (μερικώς διαθέσιμο www.pierretap.com, έγγραφο αριθ. 34/34b),
- TAP Pierre (Editor) - *Identités collectives et changements sociaux* ; Toulouse, Privat, 1980b ; 2η έκδοση, 1986, 490 σελ. (Coll. Sciences de l'homme). (Εν μέρει διαθέσιμο στη διεύθυνση www.pierretap.com, έγγραφο αριθ. 35/35β),

- TAP Pierre - *La Société Pygmalion ? Intégration sociale et réalisation de la personne* ; Paris, Dunod, 1988, 263 σελ. (Coll. Organisation et sciences humaines). (μερικώς διαθέσιμο www.pierretap.com έγγραφο αριθ. 80),
- TAP Pierre - "Personnalisation et conflits d'identité à l'adolescence"- στο *Aprendizagem / Desenvolvimento: Revista internacional*- Lisbon, Institut Piaget, n° 10, 1990, σελ. 77-84, (διαθέσιμο www.pierretap.com έγγραφο n° 93),
- TAP Pierre - "Socialisation et construction de l'identité personnelle"- στο Hanna MALEWSKA-PEYRE H., Pierre TAP (Eds.) - *La socialisation de l'enfance à l'adolescence*- Paris, PUF, 1991, σσ. 49-73, (διαθέσιμο στο www.pierretap.com document n° 100),
- TAP Pierre, Esparbès Sylvie, Fsián Hocine, Sordes-Ader Florence "Coping strategies and social desirability" Lisbon, *Aprendizagem Desenvolvimento*, Instituto Piaget, vol IV, n° 15-16, pp. 165-173, 1995 (διαθέσιμο www.pierretap.com έγγραφο n° 126),
- TAP Pierre, Esparbès Sylvie, Sordes-Ader Florence " Identité et stratégies de personnalisation " *Bulletin de Psychologie*, 428, L, σελ. 185 - 196, 1998 (διαθέσιμο www.pierretap.com έγγραφο αριθ. 166),
- TAP, Pierre, VINAY, Aubeline - "Dynamique des relations familiales et développement personnel à l'adolescence" στο J.P.Pourtois et H. Desmet *Parent éducateur Paris*, PUF2000, σ. 87-157,
- TAP Pierre - "Enfance et Identité sexuée" στο Richard CLOUTIER, Pierre GOSSELIN, Pierre TAP - *Psychologie de l'enfant* ; 2° édition, Montréal, Gaëtan Morin Éditeur, 2005, Chapitre 10, (σελ. 277- 298 + corrigés 265 - 268 + βιβλιογραφία). 2005a,
- TAP Pierre - " La construction de l'identité personnelle chez l'enfant " in Richard CLOUTIER, Pierre GOSSELIN P., Pierre TAP - *Psychologie de l'enfant* ; 2° édition, Montréal, Gaëtan Morin Éditeur, 2005, Chapitre 11, pp. 299 - 322 + corrigés 468 - 470 + bibliographie. 2005b,
- TAP Pierre - "Ταυτότητα και αποκλεισμός", στο *Connexions*, αριθ. 83, 2005c, σ. 53-78,
- TAP Pierre - "Ταυτότητα"- στο Jean Yves Barreyre, Brigitte Bouquet, André Chantreau, Pierre Lassus *Dictionnaire critique de l'action sociale*- Paris, Bayard Edition 1996, σ. 192 - 194. Ανατύπωση και αναθεώρηση στο Jean-Yves Barreyre και Brigitte Bouquet *Nouveau dictionnaire critique d'action sociale*, Paris, Bayard, 2006, σ. 293 - 295,
- TAP Pierre, ESPARBES-PISTRE Sylvie, SORDES-ADER Florence - " Identité et stratégies de personnalisation " ; στο *Bulletin de Psychologie*, τόμος 50, αριθ. 428, 1997, σ. 185-196. (Διαθέσιμο www.pierretap.com έγγραφο αριθ. 166),
- TAP Pierre, ROUDES Rolande, ANTUNES Samuel - "La dynamique personnelle et les identités professionnelles, en situation de changement" AFPA/INOIP, Lille (υπό έκδοση, 2010),
- VANDENPLAS-HOLPER Christiane - *Ψυχολογική ανάπτυξη στην εφηλικίωση και την τρίτη ηλικία. Maturité et Sagesse*. Paris, PUF (Pédagogie d'aujourd'hui), 289 σ., 1998,

WALLON Henri - "Στόχοι και μέθοδοι της ψυχολογίας" *Childhood*, 1-2, 1963, σσ. 5 - 71,

WALLON Henri - "Psychologie et éducation de l'enfance" *Enfance*, n° spécial, 1976 σ. 3-433,

WITKIN H. A., GOODENOUGH D. R. - "Cognitive styles: Essence and origins" *Psychological Issues*, Monograph No. 51, 1981,

ZAZZO René - 1980 " Les dialectiques originelles de l'identité " στο Pierre TAP (directeur) *Identité individuelle et personnalisation*, Toulouse, Privat, σ. 207 - 218.

=====